

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਕ੍ਰਾਂਤਿਕਾਰੀ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਰ ਚੈਰਿਟੇਬਲ ਟਰਸਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਲੇਖਕ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ Ph. : (0172-2696891), 09988160484

Type Setting : **Radheshyam Choudhary**
Mob. : 098149- 66882

Download Free

ਲੇਖਕ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

2 ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ 1780 ਈ: (ਸੰਮਤ 1837) ਦਾ ਸੁਭਾਗਾ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੀ ਵਡਿਆਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੀ ਦਿਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਿਨ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਮਾਨਯੋਗ ਹਸਤੀ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਕੀ ਕੁਖੋਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਹੋਇਆ।¹

ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਗੁਰੂਆਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ’ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮਿਆਂ ਅਜੇ ਵਧੇਰਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੀਤਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੀਤਲਾ ਨਿਕਲ ਪਈ ਤੇ ਐਸਾ ਬੀਮਾਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਕੁਝ ਭੀ ਆਸ ਨਾ ਰਹੀ, ਛੇਕੜ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਉਪਰੰਤ ਬੀਮਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੋੜਾ ਖਾ ਗਈ, ਪਰ ਇਸ ਰੋਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਿੱਤ ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹੀ ਸੀਤਲਾ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਮੁੰਡਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੋਊਅਤੇ ‘ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ’ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਪਿੰਡੀ ਭਟੀਆ ਸਾਹੀਵਾਲ, ਈਸਾ ਖੇਲ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਪਰ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪਰਤਿਆ। ਇਸਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਕੋਟਲੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਥੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ। ਇਹ ਕੋਟਲੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬ੍ਰਿਜ ਰਾਜ ਵਾਲੀਏ ਜੰਮੂਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਾਇਦਾ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਚਨ ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ

ਵਾਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਕਦ ਖੰਭਾਂ ਪਰ ਪਾਣੀ ਪੈਣ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਂਹ ਨੁੱਕਰ ਕੀਤੀ ਇਧਰੋਂ ਝੱਟ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਤੇ ਜਾ ਪਿਆ ਤੇ ਹਥੋਂ ਹੱਥੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ। ਵਿਚਾਰੇ ਬ੍ਰਿਜ ਰਾਜ ਨੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਤ੍ਰਿਕੋਟਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਛੁਪਿਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਆਇਆ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਟਹਿਲੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਗੱਢਾ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਇਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਸਾਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੈ ਸਿੰਘ ਘਨੱਯਾ ਨੇ ਮਰਾ ਇਲਾਕਾ ਦਬਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਆਪ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਮੈਨੂੰ ਦਿਵਾ ਦਿਓ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਓਧਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਤੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੋਂਦਾ ਗੁੰਦ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਜਦ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਵਿਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਗੱਲ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਵਧੀ ਕਿ ਖੁਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਦੋਹਾਂ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਵਟਾਲੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਅਚਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਫੌਜ ਵੀ ਖਿੰਡ ਗਈ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਰਿਹਾ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਫੇਰ ਇਕ ਝਪਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਘੀ ਬਲਵਾਨ ਸੂਰਮਾ ਇਸਤਰੀ ਹੋ ਬੀਤੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਥਾਂ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੇ ਜਦ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਗੌਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਜਾਂਚਿਆ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਠਾਣ ਲੀਤਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ ਸ਼ੁਕ੍ਚਕੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਐਸੀ ਸੁਘੜਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਇਕਾਇਕ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਉਂ ਹੈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ

ਇਕਲੌਤੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਲਾਂ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਨ 1785 ਦੀ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸੰਨ 1796 ਈ: ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਸੰਨ 1791 ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਹੱਕ ਰਾਖੀ ਉਗਰਾਹੁਣ ਲਈ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ, ਅੱਗੋਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਆਦਿ ਨੇ ਬਿਨ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਕਮ ਦੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਲੜਾਈ ਤੱਕ ਵੱਧ ਗਿਆ, ਛੇਕੜ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸੌਦਰਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਲਿਆ। ਕਈ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਸਿੱਟਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਹੁਣ ਕਰਨਾ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਐਸਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕਰੜੀ ਘਾਲ ਘਾਲਣ ਤੇ ਚੰਗੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੇਚਸ਼ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦ ਬੀਮਾਰੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਡਿੱਠੀ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਆਪਣੇ ਹੋਣਹਾਰ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪ ਕੇ-ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ-ਆਪ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜਦ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਐਨਾ ਬੇਹਾਲ ਡਿੱਠਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਥੇ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਆਇਆ, ਓਘਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਭੰਗੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਭਾਰੀ ਦਸਤਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤੈਹਤ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਝੱਟ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਕੋਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਇਕਾ-ਇਕ ਐਸਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਛੱਡਣ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਦਿਸਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਈ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਜੰਬੂਰਕ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਉਹਦੀ ਛੇਕੜਲੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸੰਨ 1792 ਨੂੰ 27 ਸਾਲ ਦੀ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਕੋਟ ਮਹਾਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ। ਇਹ ਇਥੋਂ ਸਿੱਧਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।¹

ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਚਾਰ

ਤੇ

ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ

ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇਸਿਰ ਤੋਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਉਠ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਬਾਰਾਂ ਬਰਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਘੱਟ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਕਈ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਯੁੱਧ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਪਰ ਖੜੋਨ ਲਈ ਡਾਢਾ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰ ਸੱਸ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਆਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹਲਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਤਿ ਲੋੜ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਇੰਨਾ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਤੋਂ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵਿਛੜ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਵਨੈਤ ਨਾਲ ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਨ ਚੱਠਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਨ ਚਿਰ ਤੋਂ ਇਸ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਜਲਨ ਬੁਝਾਏ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਅਮੋਲਕ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਇਸ ਨੇ ਏਕਾ-ਏਕ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਤਾੜ ਕੇ ਐਸੀ ਚਲਾਈ ਕਿ ਲਗਦੇ ਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਏ, ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਰਵਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਹੇਠਾਂ ਘੋੜੇ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਦੋ ਟੁੱਕ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜੇ ਕਦੇ ਇਹ ਗੋਲੀ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਉਚੇਰੀ ਲੱਗਦੀ ਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਕੌਮੀ ਫੁੱਲਵਾੜੀ ਦਾ ਉਹ ਫੁੱਲ ਖਿੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਰਝਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਨੇ ਮਹਿਕਣਾ ਸੀ। ਇਧਰ ਖਾਨ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਖੁੰਝਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੂਤੀ ਹੋਈ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਭੜਕ ਕੇ ਚੱਠੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਗਲ ਜਾ ਪਿਆ ਤੇ ਇਕ ਅੱਖ ਦੇ ਫੁਰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਉਪਰ ਐਸਾ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਅੱਡ ਜਾ ਪਿਆ¹। ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਨ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਖ ਡਿੱਠਾ

ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨੱਸ ਪਏ ਤੇ ਹੁਣ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਨੋਕ ਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿੱਥਿਆ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ

ਹੁਣ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਫੇਰ ਤਿੰਨਾ ਸਰਦਾਰਾਂ-ਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ-ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਇਆ। ਇਧਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਸਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ, ਜਦ ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਲਏਗਾ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਦਾ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਇਆਂ ਭੁਗਤਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਵਧੇ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕ ਕੇ ਨਾ ਬੈਠਣਾ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰੇਲੀ ਝਗੜਿਆਂ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪਏ ਨਿਰਬਲ ਵੇਖ ਕੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਕਸੂਰੀਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੁਟ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭੇਦ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਹਕੀਮ ਹਾਕਮ ਗਏ ਤੇ ਮੀਆਂ ਆਸ਼ਕ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖੀ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪਰਜਾ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਕਸੂਰ ਦਾ ਨਵਾਬ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਪਤਾ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਡਾਢਾ ਦੁਖੀ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਆਦਿ^੧।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਹੁਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੁਰੰਤ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਚੋਣਵੀਂ ਫੌਜ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਕਾਲੀ ਸੂਰਮੇ ਸਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਤਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜਾ ਉਤਰੀ^੧। ਇਥੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਤਰ ਸੱਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਫੌਜ ਦੇ ਦੋ ਰਸਤੇ ਕਰ ਲਏ। ਇਕ ਜੱਥੇ ਨਾਲ

ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਠਲਾ ਪਾਣ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਟਾਕਰਾ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਾਵੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਅਟਕਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਲੰਮੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਝੱਟ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੇਠਾਂ ਬਾਰੂਦ ਭਰ ਕੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਉ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਜਦ ਬਾਰੂਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦੀ ਫਸੀਲ ਉਡ ਕੇ ਪਰੇ ਜਾ ਪਈ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਦਸਤਾ ਤੇ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਕੜਕਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਉਤੇ ਇੰਨਾ ਦਬਦਬਾ ਛਾਇਆ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਨਾ ਠਹਿਰ ਸਕਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਣੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਪਰ ਤੀਜਾ ਪਤੀਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 15 ਹਾੜ ਸੰਮਤ 1856 ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ²। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਲੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ³। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਫੌਜ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਪਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਕਰੋ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਇਕ ਭਾਰੀ ਜਾਗੀਰ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ⁴। ਹੁਣ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਖਜ਼ਾਨਾ ਤੇ ਕਈ ਤੋਪਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਹਾੜ 16 ਸੰਮਤ 1856 ਸੰਨ 1778 ਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪਰ ਵਿਚਾਰ

ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਦੇਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਪਤਾਨ ਵੈਂਜ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੇਓੜਕ ਭੁੱਲਾਂ ਖ਼ਬਰ-ਨਵੀਸਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਭੁੱਲਾਂ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਕਲ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਸ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਸੀ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਸਮੇਂ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਐਸੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣਿਕ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ:-

1. ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ਸੀ¹, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹਵਾਈ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਣਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਜਦ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ, ਤਦ ਦੱਸੋ, ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਦੁਰਾਨੀ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਬਖਸ਼ ਜਾਦ ਦਾ ਪਟਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਲਈ ਕੀ ਸਵਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ?
2. ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਪਿਆਰੇ ਜਰਨੈਲ ਸਹਾਨਚੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਲਹੂਦਾ ਪਿਆਸਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਹੱਤਿਆ ਬਦਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਬਖਸ਼ ਜਾਂਦਾ।
3. ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਸਣੇ ਜੁਆਨਾ ਦੇ ਸੰਮਨ ਬੁਰਜ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਪਰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਫੱਟੜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵੰਗਾਰ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਆਖਦਾ ਰਿਹਾ “ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਇਹ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਹੌਸਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜ਼ਰਾ ਬਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਕੇ ਵੇਖ ਲੈ।” ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਬੇਪਤੀ ਅਤੇ ਹਾਨੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਕੇ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦਾ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ।

4. ਇਹ ਘਟਨਾ ਕੋਈ ਦਰਿਆ ਜੇਹਲਮ ਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ², ਕੋਈ ਝਨਾਂ ਦੀ³ ਅਤੇ ਕੋਈ ਰਾਵੀ ਦੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ⁴, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਬਰ ਨਵੀਸ ਦੀ ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਨਾ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਤੋਪਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਢਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਕਲਪਿਤ ਹੈ।
5. ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਾਰਾਂ ਤੋਪਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਦਸ।
6. ਫੇਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅੱਠ ਤੋਪਾਂ ਕਾਬਲ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਚਾਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਈਆਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਮਾਰ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਤੋਂ ਸਜ਼ਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਟੇ ਦੇ ਇਨਾਮ ਦਾ।
7. ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।
8. ਜੇ ਕਦੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪਟਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਤਦ ਕਿਉਂ ਫੇਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਕਸੂਰੀਏ ਆਦਿ ਭਸੀਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਕਦੀ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕੋਈ ਐਸਾ ਪਟਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਨਵਾਬ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਉਲਟ ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਦਾ।
9. ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕੋਈ ਹਕੂਮਤ ਲੈਣੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਸੰਨ 1767 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੁਫਤੀਆਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲੈਹਣਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨਿਆਂ -ਸ਼ੀਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਪਰ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਬਲੀ ਮੇਵੇ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ ਸਰਦਾਰ ਲੈਹਣਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਨਜ਼ਾਮਤ ਸਾਂਭ ਲਵੋ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਲੈਹਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਉਤਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ, ਉਹ ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਮ ਨੇ ਇਬਰਤਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ:-

“ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਜ਼ਾਮਤ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਉਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਜਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਇਹ ਖਾਣੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੋਭਦੇ ਹਨ; ਅਸੀਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਹਾਂ, ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਦੇ ਦਾਣੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।” ਹੁਣ ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਨਜ਼ਾਮਤ, ਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਐਸੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਵੇਂ ਨੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪਟੇ ਲੈਣੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਖ਼ਬਰ ਨਵੀਸਾਂ ਤੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਲੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਸੀਨ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਜੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਿਆਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੀਤੇ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਤੇ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਕਸੂਰੀਏ¹ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਭਸੀਨ ਨਾਮੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਲੈਣ ਲਈ ਇਕ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ। ਇਧਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਦ ਇਸ ਗੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪਰ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਫ਼ਤਹਿ ਪਾਈ। ਇਸ ਭਾਰੀ ਫ਼ਤਹਿ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮੀਂ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹੁਦੇ ਜਾਰੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਉਂ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਮਤ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਈ ਕੋਹ ਬਾਹਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਖਿਲਤਾ ਬਖਸ਼ੀਆਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਬੇਗਣਿਤ ਰੁਪਿਆ, ਜੋ ਜੰਗ ਵਿਚੋਂ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਅਨਾਥਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੀਪ ਮਾਲਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੰਮੂਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਸੰਨ 1800 ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਮਤ 1857 ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂਫਤਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਜੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਓਧਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਰੋਵਾਲ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ 9000 ਰੁਪਿਆ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਉਸ ਦੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਸੜਾਲ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ ਅਤੇ ਇਕੋ ਧਾਵੇ ਨਾਲ ਸਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਥੋਂ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨੇ ਜੰਮੂਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਬਾਹਰ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਰਾਜਾ ਜੰਮੂਨੂੰ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਧਾਵੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆ ਸ਼ਰਨ ਪਿਆ ਅਰ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਲਈ 20000 ਰੁਪਿਆ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਕਮ ਜੰਮੂਨੂੰ ਖਿੱਲਤ ਬਖਸ਼ੀ। ਇਥੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਆ ਘੇਰਿਆ ਤੇ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੰਮੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੈਹਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦਿਲਾਵਰ ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਜਾ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸੋਧਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ।

ਇਥੇ ਆਇਆ ਅਜੇ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨ ਬੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਯੂਸਫ ਅਸੀ ਖਾਨ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਏਜੰਟ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਵਲੋਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਇਕ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ, ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਦੀ ਬੜੀ ਆਉ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਤੇ ਵਧੀਆ ਸੁਗਾਤਾਂ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਈ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ।

ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਗੀ ਮਿਲਣੀ

ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ 1801 ਈ: ਮੁਤਾਬਿਕ 1858 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਘੇ ਉਘੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਵਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਮਿਲ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੋ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਸ ਦੀ

ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਉਕਾ ਚਾਹਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ, ਪਰ ਜਦ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਛੇਕੜ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਦਿਨ ਯੋਗ ਸਮਝ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸੱਦੇ ਪੱਤਰ ਘੱਲੇ ਗਏ ਤੇ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਪ੍ਰਤੀਨੱਧ ਆਏ। ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਦਿਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਵਾਨ-ਆਮ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਹਾਕਮ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਇਹ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁੱਲ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੇ-ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਰਖਾਏ ਗਏ ਸਨ-ਭੋਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋਏ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗੀਆਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਥਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਚੂਰਮੇ ਵੰਡੇ। ਫੇਰ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਗੀ ਦਾ ਤਿਲਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੱਵਿਲਿਓ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਈ ਸ਼ਾਹੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਾਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਲੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਖਿੱਲਤਾਂ ਸਿਰੋ-ਪਾ ਵੰਡੇ ਗਏ, ਬੜੇ ਦਾਨ ਹੋਏ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ (ਜ਼ਰਬ) ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮੋਹਰਾ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਸ਼ੇਅਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਚ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਰਬ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਪਰ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਉਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ, ਅਰਥਾਤ 'ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਰੁਪਿਆ' ਤੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ 'ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਪੈਸਾ' ਸੱਚਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਰੁਪਏ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਹਾਏ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ:-

“ਦੇਗ ਤੇਗ ਫ਼ਤਹਿ ਓ ਨੁਸਰਤਿ ਬੇਦਰੰਗ।

ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ।

ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਕਰਿਆ ਗਿਆ:-

ਸੰਮਤ 1909 ਮੇਮੀਨਤ ਮਾਨੋਸ।”

ਸੋਨੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਨਿਰੋਲ ਸੋਨੇ ਦਾ ਅਤੇ ਰੁਪਿਆ ਖ਼ਾਲਸ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਤੋਲ 11 ਮਾਸੇ ਦੋ ਰੱਤੀ ਸੀ। ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਵਿਚ 1● ਮਾਸੇ ਛੇ ਰੱਤੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੋਨਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖਤ ਤਾਂ ਰੁਪਏ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਨ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂਜੀ’ ਵਾਹਿਗੁਰੂਜੀ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂਜੀ’, ਖੁਸ਼ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ¹। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਜਿੰਨੇ ਰੁਪਏ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੋਹਰ ਪਰ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਯਾ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਉਪਰ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਲਿਖਤ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ:-

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

ਦੇਗ ਤੇਗ ਫ਼ਤਹਿ

ਓ ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ

ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ ਨਾਨਕ

ਗੁਰੂਗੋਂਦ ਸਿੰਘ।

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਸਹਾਇ॥

ਨਿੱਕੀ ਮੋਹਰ ਪਰ ਲਿਖਤ ਸੀ:-

“ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਸਹਾਏ”

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਮੁਲਕੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਉਣ ਲਈ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੀਯਤ ਹੋਈਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ- ਜਿਹਾ ਕਿ ਮੁਗਲੀਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਚਾਲੂ ਸੀ-ਉਹੋ

ਰੱਖੀ ਗਈ। ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਮੁਫਤੀਆਂ ਤੇ ਉਲਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਬਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਤੇ ਮੁਫਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੇ ਸਾਦੁਲਾ ਚਿਸ਼ਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਖਿਲਤਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।^੧ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਮਹੱਲੇਦਾਰੀ ਤੇ ਚੌਧ੍ਰੇ ਦਾ ਢੰਗ ਚਾਲੂਕੀਤਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਪੁਲਸ ਮੁਕਰਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੋਤਵਾਲ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ^੨। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਦੇ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਤੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਦਵਾ ਘਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਤੇ ਵੈਦਕ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੀਫ ਮੈਡੀਕਲ ਆਫੀਸਰ ਹਕੀਮ ਨੂਰਦੀਨ, ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਮੀਆਂ ਵਡੇ ਦਾ ਮਦਰਸਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬਣੇ, ਤਲਬਾ ਮਾਹਾਵਾਰੀ ਦੇਣੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਫੌਜ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੀਯਤ ਹੋਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਨਵੀਂ ਫਸੀਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਯੋਗ ਯੋਗ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਲਈ ਪੱਕੀਆਂ ਬੈਰਕਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਪਰ ਬੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚੰਗਾ ਸੀ।

ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜਦ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਦ ਤੋਂ ਉਹ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੋਂਦਾਂ ਗੁੰਦਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹੀਏ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ। ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹੀ ਰੰਜ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਅੱਸੂਸੰਮਤ

18●1 ਵਿਚ 1● ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਤੇ 2● ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਇਹ ਧਾਵਾ ਐਨਾ ਏਕਾ-ਏਕ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਕਠਿਨਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਸਕੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਮਤ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ, ਝੱਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫਸੀਲ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਲੱਗੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫੌਜ ਤੇ ਗੋਲੇ ਵਰਸਾਉਣ। ਇਧਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਲੋਂ ਵੀ ਤੋਪਖਾਨੇ ਬੀੜੇ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਦ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਲਾਹੌਰ ਆਦਮੀ ਭੇਜ ਕੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਵਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਇਥੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰੱਖਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਤੈਨੂੰ ਇਲਾਕਾ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਬਣਾਇਆ, ਉਲਟਾ ਉਸ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਉਸੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿਓ। ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਪਰਾਧਤਾ ਦਾ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ, ਤਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਆਪਣੀ ਇਸ ਅਯੋਗ ਕਰਨੀ ਨਾਲ ਐਸਾ ਟੁੱਟਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੁਚ ਕਰ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਦਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਕਸੂਰੀਏ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਤਕੜਾ ਦਸਤਾ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸੰਨ 18●1 ਦੇ ਛੇਕੜ ਪਰ ਕਸੂਰੀ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਲਈ ਤੋਰਿਆ। ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਨੂੰ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਕਸੂਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਹੁਣ ਜਦ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਤਕੜਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਜੰਮ ਕੇ ਨਾ ਲੜ ਸਕੇ ਅਤੇ ਲੜਦਿਆਂ ਭਿੜਦਿਆਂ ਕੋਈ ਤਿਨ ਕੁ ਪਹਿਰ ਹੀ ਬੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਤੋਂ ਉਖੜ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਉਥੋਂ ਨਸ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੇ। ਹੁਣ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਖਾਲਸੇ

ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਨੇ ਚਿੱਟਾ ਝੰਡਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਲਈ ਮਿੰਨਤ ਨਾਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹੁਣ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਸ਼ਰਨ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟਕੇ ਭਰਵਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਖਰਚੇ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਭਲੇ ਚਲਨ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਕੁਤੁਬਦੀਨ, ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਵਾਸਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਜੀ ਵਲੋਂ ਬਟਾਲੇ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਉਸ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਾਂਗੜੇ ਵਾਲਾ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਦਸਤਾ 6 ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬਟਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਓਧਰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਆਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਉਪਰ ਇੰਨਾ ਭੈ ਛਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਤੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਰਣ ਖਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ¹।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੇ ਦਬਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਨੂਰਪੁਰ ਤੇ ਨੌਸ਼ਿਹਰਾ ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਥੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਸ: ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੱਸੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪਰਜਾ ਪਰ ਡਾਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਜਾੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਤਕੜੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਉਸ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ²। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ। ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਠਾਣਾ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ, ਧਰਮਕੋਟ ਤੇ ਬੈਰਾਮਪੁਰ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ¹।

ਇਥੇ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਿੰਡ ਭੱਟੀਆਂ ਵੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਫਤਹਿ

ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੇ ਬਾਅਦ ਧੰਨੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਸਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਉਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਲ ਦੇ ਛੇਕੜ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕਾ ਕਰਲ ਲਈ ਪੱਗ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤਲਾਅ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਪੱਕੇ ਬਨਾਉਣੇ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੱਕੇ ਬਨਾਉਣੇ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਸੇਵਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਪਰ ਇਸ ਗੁਰੂਧਾਮ ਲਈ 4500 ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਰੀਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਡਸਕਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨਾ

ਸੰਨ 1802² ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਮਹਾਰਾਣੀ ਰਾਜ ਕੌਰ (ਸਪੁੱਤਰੀ ਸ: ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਈ) ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਬੇਗਿਣਤ ਮਾਇਆ ਅਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕੰਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ³। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੋਸ਼ਾਖਾਨੀਏ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਗਰੀਬ ਅਨਾਥ ਆਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਚਾਲੀ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਬਰਾਬਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਖੰਡਪਾਠਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਚਾਲੀਵੇਂ ਦਿਨ ਆਖਰੀ ਭੋਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਰ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਂ ਰੱਖਣ, ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ, ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਪਰ ਸੰਗਤ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਆਧਿਆਪਕ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਈਆਂ ਕਿ ਇਲਾਕਾ ਡਸਕੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਾਦਾਰ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਨਹੀਂ ਤਾਰਿਆ ਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸੀ ਵਕਤ ਸਣੇ ਸ: ਫਤਹਿ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਡਸਕੇ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਕੋ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਰੱਖਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਅਜੇ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੀਤੇ ਕਿ ਫ਼ਰਿਆਦਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਕਿ ਪਿੰਡ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੁੱਲੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪਰਜਾ ਉਤੇ ਅੱਦ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਚਿਨੋਟ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਇਕ ਦਸਤਾ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਧਰ ਨੂੰ ਵਧਿਆ ਅੱਗੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਹੋਰਥੇ ਜਾਗੀਰ ਬਖਸ਼ੀ¹।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਕਿ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਕਸੂਰੀਏ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਹਾਦੀ ਪਠਾਣ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਆਈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਿੰਡ ਵੀ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਿਛਲਾ ਐਹਦਨਾਮਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸਣੇ ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਹੁਣ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਢਿੱਲ ਦੇ ਕਸੂਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰ ਇਕ ਯੋਗ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਲਈ ਵੇਖ ਕੇ ਉਥੇ ਡੇਰੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਪਠਾਣ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਮਦਮੇ ਅਤੇ ਮੋਰਚੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤੇ ਬੜੀ ਲਹੂ-ਡੋਲਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਆਪ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਸੂਤੀ ਹੋਈ ਤਲਵਾਰ ਲਈ ਹੋਈ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਰੀ ਤੇ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ।

ਪਠਾਣ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤਨਾਲ ਖੂਬ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲੜੇ, ਪਰ ਛੇਕੜ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਾਜ਼ੀ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਧਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੁਣ ਲੱਗੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਗੋਲੇ ਵਰਸਾਉਣ। ਬੱਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਛਾਈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਸਫੈਦ ਝੰਡਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ

ਬਖਸ਼ਾਈ² ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਤਕ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬਚਨ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਰਚੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਕ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਦੰਡ ਤੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਤਹਿ ਦਾ ਝੰਡਾ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੋਈਆਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਲਾਹੌਰ ਆ ਵੜਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੀਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਜੌਹਰ ਦੱਸੇ।

ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚੌਕੀਆਂ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਗਵਾੜੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਪੂਰਥਲੇ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਿਆ। ਇਥੋਂ ਇਲਾਕਾ ਕਾਂਗੜੇ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕਸੂਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਕਸੂਰੀਏ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਬੇਨਤੀ-ਪੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਰਦਇਤਾ ਨਾਲ ਵਾਸਲ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਡੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਓਟ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਸਾਡੇ ਤੇ ਦਇਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ¹। ਇਸ ਫ਼ਰਿਆਦ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਦਿਲ ਜਮੀ ਕਰਾਈ ਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਧਰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕੂਚ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਏਥੇ ਹੀ ਡੇਰੇ ਲਾ ਦਿਓ ਤੇ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਚੌਵਲੀਓਂ ਘੇਰ ਲਵੋ। ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਕਸੂਰੀ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੜਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਇਕ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਝਬਦੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਗਈ। ਹੁਣ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਾਨ-ਬਖਸ਼ੀ ਲਈ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਦੇ ਹਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧੰਨ

ਤੇ ਸਮਿਆਨ ਮੁੜ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀਰ ਬਖਸ਼ੀ² ਤੇ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਪਰਤ ਆਏ।

ਇਲਾਕਾ ਮੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਪਹਿਲੀ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਐਸੀ ਸਾਜੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਿੰਨਾ ਕਠਿਨ ਅਤੇ ਅੰਸਭਵ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਕਦੇ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੇਰਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਥਕੇਵੇਂ ਤੇ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਚੇਤੇ ਹੀ ਨਾ ਸੀ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਇਹੀ ਵੱਡਾ ਭੇਤ ਕਠਿਨ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾਈਆਂ ਦਾ ਸੀ।

ਇਲਾਕਾ ਦੁਆਬਾ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਆਈਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਕੁਝ ਈ ਦਿਨ ਬੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਕੇਵਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਤਰਿਆ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਮੁੜ ਇਕ ਮੁਹਿੰਮ ਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਝੰਗ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਰ ਘਨੱਯਾ ਲਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਏਸ ਹੁਕਮ ਮੁਹਰੇ ਸਾਰਿਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਪੈਂਚਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਆਪ ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਥੱਕੇ ਆਏ ਹੋ, ਜੇ ਕੋਈ ਦਿਨ ਆਰਾਮ ਕਰ ਲਵੋ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫਿਰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਇਕ ਬੜਾ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਤੇ ਮੁਲਕੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਉਚੇ ਚਬੂਤਰੇ (ਥੜ੍ਹੇ) ਤੇ ਖੜੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗਰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਜਨਮ ਆਰਾਮ ਦੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਰਾਮ ਤੇ ਮੌਜਾਂ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜਨਮੇਂ ਹਾਂ, ਅਸਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰਾਮ ਕੀਤਿਆ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਆਰਾਮ ਕੀ ਅਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬਹਾਦਰ ਕੀ? ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ੋਭਦਾ ਹੈ, ਆਦਿ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਫੌਜ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਉਤੇ ਉਹ ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹੁਲਾਰੇ ਖਾਧੇ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੂਚ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਏ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਫੌਜ ਸਣੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਨਵਾਬ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੀ। ਅੱਗੋਂ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦੀਵਾਨ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲਈ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰਤਾ ਮੰਨ ਲਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਨਵਾਬ ਨਾਲ ਬੜੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਦ ਨਾਮਾ ਨਵਾਬ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤ ਆਇਆ¹।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਢਲਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫੌਜ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਬਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਣਾ

ਸੰ: 1802 ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਭੰਗੀ ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਤਿਆਗੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਲ ਮੁੜ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਇਸ ਗੱਦ ਦੀ ਬਾਨੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੁਖਾਂ ਜੀ, ਸੁਪਤਨੀ ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਸੀ²। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਜਦ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੇ ਉਸੀ ਦਿਨ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਗੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਣੇ ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਅਤੇ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕੀਤ ਗਏ ਤੇ ਫਸੀਲਾਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਵਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲੱਗੇ ਗੋਲੇ ਚੱਲਣ। ਬਾਹਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਲੋਂ ਵੀ ਕੇਵਲ ਡਰਾਵੇ ਲਈ ਫੋਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਬਿਨਾਂ ਗੋਲਿਆਂ ਤੇ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰੂਦੀ ਨਗਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਜੇ ਇਹ ਟਾਲ-ਮਟੋਲਾ ਹੋ ਗੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂਨਗਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਜੇ ਇਹ ਟਾਲ-ਮਟੋਲਾ ਹੋ ਗੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂਨਗਰੀ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਸਣੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ¹ ਜੀ ਦੇ, ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚਾਲ ਹੋ ਖਲੋਤੇ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਭੰਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਰੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ²। ਇਉਂ ਦਸੰਬਰ 1802 ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਗੁਰੂਦੀ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਗਏ, ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਵਨ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ

ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟਹਿਲੇ ਲਈ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਈ। ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੰਗੀ ਹਥਿਆਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਤੋਪ ਜ਼ਮਜ਼ਮਾ ਵੀ ਸੀ³।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਢੰਗ ਪਰ ਕਵੈਦ ਸਿਖਲਾਈ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸੰਨ 1803 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ, ਜੋ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਪੀ ਫੌਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੈਦ ਦੱਸੀ ਜਾਏ, ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ 25 ਚੋਣਵੇਂ ਜੁਆਨ ਲੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੈਦ ਸਿੱਖ ਕੇ ਮੁੜ ਇਥੇ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਾਉਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਆਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਲੋਂ ਤਲਬ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਜੁਆਨ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਕਵੈਦ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਨਾਂ ਕਟਵਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ¹। ਇਹਨਾਂ ਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸੌ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀਏ ਚੰਗੇ ਕਵੈਦਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਤਲਬਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਯੂਰਪੀ ਤਰੀਕੇ ਪਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਵੈਦ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਹਰ ਸਵੇਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵੈਦ ਵੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਜਿਹੜੀ ਰਜਮੰਟ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਉਨਤੀ ਕਰਦੀ ਦਿਸਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ਾਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਵਰਤਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪੈਦਲ ਫੌਜ, ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯੂਰਪੀ ਫੌਜ ਦੇ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਦੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਝੰਗ ਅਤੇ ਉਚ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ

ਝੰਗ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਸਿਆਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹੇਠ ਇਕ ਵੱਖ ਰਿਆਸਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੜਾ ਧਨੀ ਤੇ ਨਾਮੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਇੰਨਾ ਹੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰੜੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸਾਧਰਾਨ ਖੇਡ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ-ਜੋ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ- ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਸੀ-ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ ਘੱਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਏ ਤੇ ਕੁਝ ਘੋੜੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਲੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦਿਆ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਉਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੰਗ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਵਕੀਲ ਦੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅੜਾਈ ਦੇ ਈਨ ਮੰਨਦੇ ਤੋਂ ਸਿਰ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਵਕੀਲ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਉਤਰ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਦੱਸਿਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਹੰਕਾਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਕੇ ਹੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫੌਜ ਦੀ ਪਰੇਡ ਦੇਖੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿਰ ਕੱਢਵੀਂ ਫੌਜ ਵੱਖ ਕੁ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਵਾਇਦ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ‘ਸ਼ੇਰ ਦਿਲ’ ਤੇ ‘ਨਜੀਬਾ ਵਾਲੀ’ ਰਜਮੰਟ ਵੀ ਸੰਮਾਲਿਤ ਸੀ¹, ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ 1803 ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਇਲਾਕਾ ਝੰਗ ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ਓਧਰ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਵਕੀਲ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਨਵਾਬ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਲੜਾਕੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਸਿਆਲ ਤੇ ਖਰਲ ਆਦਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਦੀ ਢਿੱਲ ਸੀ ਕਿ ਲੱਗੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰਸਣ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾਗੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਹਰ ਇਕ ਧਿਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਤਹਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ। ਛੇਕੜ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫੌਜਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਆਈਆਂ ਕਿ ਹੁਣ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਦਾਗਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਕੁਝ ਵੀ ਵਖੇਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਲੱਗੀ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥ ਤਲਵਾਰ ਚੱਲਣ। ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਰਬ ਤੋਂ ਮੰਗਦੇ ਸਨ, ਬਸੇ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ? ਉਹ ਕੱਟਾ-ਵੱਢੀ ਹੋਈ ਕਿ ਵੇਖਦੇ-ਵੇਖਦੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲੋਖਾਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਲੌਢੇ ਪਹਿਰ ਤੱਕ ਬਰਾਬਰ ਇਕ ਰਸ ਬੱਝਾ ਰਿਹਾ। ਸਿਆਲਾਂ ਨੇ

ਆਪਣੀ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲੜੇ ਅਰਥਾਤ ਉਹਨਾਂ
 ਕੋਈ ਹੀਲਾ ਮੈਦਾਨ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾ ਛੱਡਿਆ, ਪਰ ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਰਬ ਕੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਇਕ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜੰਗ ਦਾ ਰੰਗ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ
 ਤੇ ਜਿਧਰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਵੇਖਦੇ ਓਧਰ ਉਡ ਕੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਵਧਾਉਂਦੇ, ਇੰਨੇ
 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੈਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉਖੜ ਗਏ। ਬੱਸ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਲਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ
 ਕਿ ਮੁਸ਼ਲਮਾਨੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਤੇ ਉਹ, ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲਸ਼ਕਰ ਨੂੰ
 ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਨਵਾਬ, ਸਣੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਫੌਜ ਦੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭੱਜ ਵੜਿਆ ਤੇ
 ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਜਾਂਈ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਗਵਾਇਆ,
 ਜਾਂਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜ
 ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਤੇ ਗੋਲੇ ਵਰਸਾਣੇ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਗੋਲੇ
 ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਦੇਵਨੇਤ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਇਕ ਗੋਲਾ ਠੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ
 ਪਿਆ ਅਤੇ ਝਟ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਧਸ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਹੱਥ ਕੇ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ
 ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕਹਿਰ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਖਿੱਲਰ ਗਿਆ। ਹਰ ਇਕ ਸੂਰਮਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਲਵਾਰ
 ਹੀ ਨਵਾਬ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਟੁਭਾ ਲਾਏ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਪਰ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਦੌੜਾਏ ਗਏ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟੱਕਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਫੌਜਾਂ
 ਦੇ ਦਲ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਤੀਆਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੇ ਤੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਪਰ ਟੁੱਟ
 ਪਏ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਕਲਿਆ ਕਿ ਨਵਾਬ ਦੀ ਫੌਜ ਇਥੋਂ ਵੀ ਉਠ ਨਾ ਠੀ। ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ
 ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਰੌਲੇ-ਗੌਲੇ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ
 ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਚੁੰ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਫੌਜ ਲਈ ਰਸਦ ਆਦਿ ਦੇਣ
 ਵਿਚ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ
 ਬਚਾ ਲਿਆ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਡੌਂਡੀ ਪਿਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੋ ਜੋ
 ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਨੱਠ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਰਤ
 ਆਵਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ
 ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜਿਰਗਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਆ ਕੇ ਬਿਨੈ
 ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਵਾਬ ਨੇ ਜੋ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਦੀ ਭਾਰੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਉਹਨੇ ਪੂਰੀ ਸਜ਼ਾ ਪਾ
 ਲਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਆਪ ਮਿਹਰ ਕਰੋ ਤੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ ਦੇਵੋ। ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਇਲਾਕੇ

ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੌਂਪ ਜਾਓ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਸਲਾਨਾ ਕਰ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਓਗੇ, ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਦੇਰ ਦੇ ਆਪ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਖਰਚ ਨਵਾਬ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦਾ ਫਲ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਬਖਸ਼ਣ ਦਾ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਕਿੰਨਾ ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਵੈਰੀ ਭੀਜਦ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਮੰਨ ਲਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਲਈ। ਨਵਾਬ ਦੇ ਜਿਰਗੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ 60000 ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਮਲਾ ਲੈਣਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਓਸ ਨਾਲ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਤੇ ਕਈ ਕੀਮਤੀ ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ। ਨਵਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਝੰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਦੰਡ ਦੇ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਲੋਂ ਕੱਰ-ਭਰਣਾ ਹਾਕਮ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਥੋਂ ਤਰਮੋਣ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਚ ਵੱਲ ਗਏ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਫਤਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨ ਬੁਖਾਰੀ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟ ਲੈ ਕੇ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ 1803 ਈ : ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਰ ਆਏ।

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਫੌਜੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਦ ਬਖਸ਼ਣੇ

ਸੰਮਤ 1861 ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ 1804 ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਫੌਜੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਪਦ ਬਖਸ਼ੇ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ—

ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ 4000 ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦਿੱਤੀ, ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਨੂੰ 5000 ਪੈਦਲ ਸਵਾਰ, ਸ: ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਚਿਮਨੀ ਨੂੰ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ 2000 ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਥਾਪਿਆ, ਗੌਸ ਖਾਨ ਨੂੰ ਤੋਪਖਾਨਾ ਤੇ 2000 ਸਵਾਰ, ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲਾ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨ ਖਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨੂੰ ਨਜੀਬਾ ਦੀ ਪਲਟਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਚੁਣਿਆ, ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੋ ਬਾਬਾ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਮੁਹਾਲੀ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ - 5000 ਘੋੜ- ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਤੇ ਜਗੀਰ ਮਿਲੀ, ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 700 ਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ, ਸ: ਨੌਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 4000 ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਤੇ ਪਰਗਨਾ ਘੋਬੀ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ, ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਫਤਹ ਧਾਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ 500 ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਮਿਤ ਸਿੰਘ ਬਰਹਾਨੀਏ ਨੂੰ 500

ਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ, ਗੁਰਬਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1000 ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਰਸਾਲਦਾਰ ਥਾਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਨੀਯਤ ਹੋਏ ਜੋ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਇਸ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਫੌਜ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿਆ ਕਰਨਗੇ।

ਸ: ਜੱਯਾ ਸਿੰਘ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਸ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਸ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਸ: ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ, ਸ: ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਚਮਿਆਰੀ ਵਾਲਾ ਇਕ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਦੇਣਗੇ। ਘਨੱਯਾ ਮਿਸਲ ਵਲੋਂ 5000, ਨਕੇਈਆਂ ਵਲੋਂ 4000, ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਲੋਂ 5000, ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ 7000 ਜਵਾਨ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੇ ਜਾਇਆ ਕਰਨਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜਗੀਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਖਿਲਤਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਰਬਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ।

ਇਕ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇਲਾਕਾ ਝਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਈਸ, ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਕਾਬਲ ਨਾਲ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਸੰਨ 1862 ਦੇ ਹਨ।

ਜਸਵੰਤ ਰਾਇ ਹੁਲਕਾਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਣਾ

ਸੰਨ 1805 ਈ : ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਲਾਕਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪਰ ਗਿਆ।¹ ਇਹ ਅਜੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ 20 ਕੋਹ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਡੇਰੇ ਲਾਈ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਨ ਹਾਕਮ ਮੁਲਤਾਨ ਇਥੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ 700000 ਰੁਪਿਆ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਕਰ ਵਜੋਂ ਜਿਹੜਾ ਇਸਦੇ ਹਿੱਸੇ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਖਿਲਤ ਬਖਸ਼ੀ ਤੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਠੀਕ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਾਂਢਨੀ ਸਵਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਡਾਕ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਜਸਵੰਤ ਰਾਇ ਹੁਲਕਾਰ ਮਰਹੱਟਾ ਰਾਜਾ ਵਾਲੀਏ ਅੰਦੌਰ, ਸਣੇ ਅਮੀਰ ਖਾਨ ਰੁਹੇਲੇ ਦੇ ਤੇ 15500 ਫੌਜ ਦੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਤੋਂ ਭਾਂਜ ਖਾ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਸਦੇ ਯੋਗ ਫੈਸਲੇ ਲਈ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਪਰਤ ਆਏ। ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਸਵੰਤ ਰਾਇ

ਦੇ ਵਕੀਲ ਸਣੇ ਭਾਰੀ ਭੇਂਟਾ ਦੇ ਆ ਮਿਲੇ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੁਲਕਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਨਾਲ ਕਰਾਂਗੇ ਤੇ ਜੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਸਵੰਤ ਰਾਇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਓਧਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੁਲਕਰ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਏਧਰ ਆਪਣੇ ਨਾਮੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੌਂਸਲ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਪੁੱਛੀ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਰਣਭੂਮੀ ਬਣਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਦੂਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਚਲਾ ਆਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਉਹ ਕਿਉਂ ਤੋੜਿਆ ਜਾਵੇ? ਪਰ ਹੁਲਕਰ ਵੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਦਰ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਆਪ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾ ਦੇਵੋ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੁਲਕਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਝਗੜੇ ਮੁਕ ਜਾਣ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੇ ਸਭ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ² ਆ ਗਏ ਤੇ ਹੁਲਕਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਾਇਆ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ 24 ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ 18੦5 ਈ: ਨੂੰ ਹੁਲਕਰ ਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਐਹਦਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਤਾਪਦੀ ਨਦੀ ਤੋਂ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ³। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਇਸ ਤੇ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।¹

ਇਸੇ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੱਕ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਠਹਿਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਜਦ ਆਪ ਅਰੋਗ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਬਾਗ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ-ਨਹਿਰ ਜੋ ਅਲੀ ਮਰਦਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਨਹਿਰ ਹੰਸਲੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ-ਪੁਟਵਾ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਬਾਗ ਨੂੰ ਉਹ ਰੌਣਕ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ ਗਈ।

ਸੰਨ 1806 ਈ: ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਖੱਤਰੀ ਬਿਸਾਖੀ ਰਾਮ, ਕੁੰਜਾਹ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖ ਵੇਖ ਇੰਨਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਕਿ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਬਣਿਆ ਤੇ ਬੜਾ ਨਾਮ ਪਾਇਆ।

ਪਟਿਆਲੇ ਜਾਣਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵਿਚ ਵੈਰ ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੁਲਾਦੀ ਨਾਮੀਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਰ ਨਾਭੇ ਵਾਲੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਇਸ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਜੋ ਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਟਿਆਲੇ ਵਲੋਂ ਇਸ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਸ਼ੁਕੂ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਵਧੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਪਿੰਡ ਲਾਗ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ ਜੀਂਦ ਨੇ ਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ: ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਥਾਨੇਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲੇ ਨਾਲ ਰਲੇ। ਹੁਣ ਲੱਗੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਰ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਪਿੰਡ ਨਰਵਾਨਾ ਦੇ ਲਾਗੇ ਨਾਭੇ ਤੋਂ ਛੇ ਮੀਲ ਪਰ ਇਕ ਡਾਢੀ ਲਹੂਡੋਲੂਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਇਆ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸੌ ਪੰਜ ਜਵਾਨ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਖੇਤ ਰਹੇ। ਛੇਕੜ ਮੈਦਾਨ ਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਹੱਥ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਬਖੇੜਾ ਵਧਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਠਹਿਰਾਈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਮਾਮਲਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਮੁਕਾ ਜਾਣ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਹੱਕ ਸਮਝਣ, ਪਿੰਡ ਉਸ ਦੇ ਹਲਾਵੇ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜੇ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਆਪ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਥੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬੇਅਰਥ ਜਾਣ

ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਦਸ਼ਾ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਅਤਿ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ 28 ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ 1806 ਈ: ਨੂੰ ਫੂਲਬੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ 20,000 ਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਭੀੜ ਭਾੜ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰਾ ਸਮਾਚਾਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਪੁੱਛ ਭਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੁਲਾਈ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਰਾਜਾ ਪਇਆਲਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਪਿੰਡ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਪਰਤਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਕੋਟ ਬਸੀਆਂ, ਤਲਵੰਡੀ ਤੇ ਜਗਰਾਉਂ ਸਣੇ 38 ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ 23,530 ਰੁਪਏ ਸੀ, ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਜੀਂਦ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ - ਸਣੇ ਤਾਲਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਜਨਰਲ ਮੋਹਰਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਇਸ ਪਾਰ¹ ਆਏ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ।

ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਇਥੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਵਾਲੀਏ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਵਾਲੀਏ ਨੇਪਾਲ ਭਾਰੀ ਗੋਰਖਾ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਰਮੌਰ ਤੇ ਨਾਲਾ ਗੜ੍ਹ ਆਦਿ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਦਬਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਕਾਂਗੜੇ ਤੇ ਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬੰਦ ਹੋ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਧਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਭਾਰੀ ਅੌਕੜ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਵੋਂ।

ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਦੀਨਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਏਥੋਂ ਹੀ ਸਣੇ ਆਪਣੀ ਬਲਵਾਨ ਫੌਜ ਦੇ, ਸਿੱਧੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਾਂਗੜੇ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਕਾਂਗੜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਗੋਰਖਾ ਫੌਜ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਇੰਨਾ ਘਬਰਾਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ¹। ਉਸ ਨੇ ਝੱਟ ਆਪਣਾ ਇਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਕੀਲ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਆਯੂਧੰਨਵਾਦੀ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਤੋਂ ਦੂਣੀ ਰਕਮ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਸਰਕਾਰ ਸਾਥੋਂ ਦੂਣੀ ਭੇਟ ਲੈ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਪਰਤ ਜਾਏ। ਸ਼ੇਰ-ਦਿਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਾਢਾ ਦੋ-ਟੁੱਕ ਦਿੱਤਾ—ਕਿਹਾ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਬਚਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਚਾਹੇ ਹੁਣ ਦੂਣੀ ਨਹੀਂ ਦਸੂਣੀ ਰਕਮ ਵੀ ਦੇਵੋ, ਤਦ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਾਕ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ²। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਇਹ ਉਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਲਜਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਜਦ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਉਤਰ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਐਸਾ ਦਬ-ਦਬਾ ਛਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਘੇਰਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਪਰਤ ਗਿਆ³। ਇਉਂ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਮੁੜ ਦੁਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨਾ

ਸੰਮਤ 1864 ਬਿ: ਸੰਨ 18੦7 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਸੂਹੀਏ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਨਵਾਬ ਕੁਤਬਦੀਨ ਕਸੂਰੀਏ ਨੇ⁴ ਆਪਣੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨਾਲ ਗੱਦ ਗੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਝੰਡਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨਵਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਮਲਿਤ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾਏ⁵। ਦੂਜਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਨੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਰ ਅੱਤ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ਦੀਨ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲਾ ਥਾਪ ਕੇ ਕਸੂਰ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿ ਕੁਤਬਦੀਨ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੰਕੇ ਨਵਿਰਤ ਕਰਦਾ, ਉਲਟਾ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਢਾ ਲੋਹਾ ਲਾਖਾ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਅਯੋਗ ਬਚਨ ਕਹੇ।

ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਨਵਾਬ ਦਾ ਇਹ ਅਯੋਗ ਵਰਤਾਵ ਵੇਖ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਇਆ ਤੇ ਸਾਰੀ ਵਿੱਥਿਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਵਾਬ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਦੇ ਇਸ ਅਯੋਗ ਸਲੂਕ ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੇ ਉਲਟ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਝੱਟ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ 1● ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ 1877 ਈ: ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਫੌਜਾਂ ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਨਵਾਬ ਸਣੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ, ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਆਇਆ, ਇਥੇ ਦੋ ਤਕੜੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਬ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜ ਗਏ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਰਿਹਾ। ਨਵਾਬ ਇਥੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਗੋਲੇ ਵਸਾਣ। ਅੰਦਰੋਂ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਵੀ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨ ਤੱਕ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਹੁਣ ਜਦ ਲੜਾਈ ਜ਼ਰਾ ਲਮਕ ਗਈ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਇਕ ਚੋਣਵਾਂ ਜੁਟ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਹੇਠ ਸੁਰੰਗਾਂ ਪੁੱਟਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਇਕ ਚੋਣਵਾਂ ਜੁਟ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਹੇਠ ਸੁਰੰਗਾਂ ਪੁੱਟਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਬਾਰੂਦ ਭਰ ਕੇ ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਲੀਤੇ ਦਾਗੇ ਗਏ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਲਹਿੰਦੀ ਬਾਹੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਪਈ, ਬਸ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅਮੋਲਕ ਜਾਣ ਕੇ ਉਪਰੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਲੋਂ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪਲ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਖੂਬ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅਮਿੰਟ ਜੋਸ਼ ਅੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਚਲ ਸਕੀ ਤੇ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ¹। ਨਵਾਬ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਭੱਜਦਾ ਹੋਇਆ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੜੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਜਾਨ-ਬਖਸ਼ੀ ਚਾਹੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ-ਬਖਸ਼ੀ ਚਾਹੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ-ਬਖਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਮਮਦੋਟ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ²। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਨੇ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਇਸ ਸੂਬੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਯ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਉਸਨੂੰ ਜੀਗਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਫਤਹਿ ਦਾ ਫਰੇਰਾ ਝੁਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ

ਕਸੂਰ ਦੀ ਫਤਹਿ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਉਹ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਨ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਯੋਗ ਵਰਤਾਵ ਬਦਲੇ ਕੰਡ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਵੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸੱਜਰ ਸ਼ਾਹ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ 15 ਮਾਰਚ ਸੰਨ 1807 ਈ: ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਇਥੋਂ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲਾ ਥਾਪ ਕੇ ਨਵਾਬ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੁਭ ਚਿੰਤਕ ਰਹੇਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਪਰ-ਥੱਲੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਈ ਕੁ ਅਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵੈਰੀ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਸਿਆਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਹੁਣ ਕੁਤਬਦੀਨ ਕਸੂਰੀਏ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੋਂਦਾਂ ਗੁੰਦਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਭਾਰੀ ਦੰਡ ਦਾਖਲ ਕਰੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ, ਉਸ ਨੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਆਪ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਨ ਨੇ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਰਤੂਤ ਪਰ ਅਤਿਅੰਤ ਲੱਜਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਿਛਲਾ ਅਪਰਾਧ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਜੋ ਦੰਡ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਯੋਗ ਸਮਝਣ ਮੈਂ ਭਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਨਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਏ। ਦੋਸ਼ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਵਿਲਕਣੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਖਿਮਾਂ ਪੂਰਤ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਅਰਥਾਤ ਕੇਵਲ 7700 ਰੁਪਿਆ ਉਸ ਤੋਂ ਚੱਟੀ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਲਾਕਾ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ, ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਨੇ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣਾ ਕਵੀਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਜੋ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਉਸ ਉਪਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਏ, ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨਿਰਾ ਪੁਰਾ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਕੋਈ ਹਿਤੋਂ ਚਿੱਤੋਂ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦਾ ਤਦ ਉਹ ਸਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਵ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਖ਼ਿਲਤ ਭਿਜਵਾਈ। ਨਵਾਬ ਫਕੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬਾਹਰ ਆਪ ਸਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਫਕੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਕ ਬੜੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਖ਼ਿਲਤ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਇਸ ਦੌਰੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਢਾਲਣਾ ਦਾ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਾਇਆ, ਜੋ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਬਾਰੂਦ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਚਾਲੂਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪਟਿਆਲੇ ਜਾਣਾ

ਸੰਨ 1807 ਈ: ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਆਸ ਕੌਰ ਵਿਚ ਕਈ ਕੁ ਘਰੋਗੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਐਸਾ ਵਿਰੋਧ ਵਧਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਮਿਟਣਾ ਬੜਾ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਦੇ ਦੇਵੇ ਪਰ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਇੰਝ ਕਰਨ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਝੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫੌਜ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜਾ ਵੱਲ ਹੋ ਖੜੋਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫੌਜ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਰਾਣੀ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਪਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁਖੀ ਭਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਘਰੋਗੀ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ਮਿਟਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਤੇ ਉਹ ਆ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਯੋਗ ਸਮਝਣ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣ¹। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਉਲਝਣ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਲਝਾ ਸਕਦਾ, ਸੋ ਇਸ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਵਕੀਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਰਾਣੀ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ। ਯੋਗ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਸਣੇ ਫੌਜਾਂ ਦੇ 1807 ਈ: ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਜਦ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਦ ਉਹ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਲਈ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸਜਾਵਟਾਂ ਅਰ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਝਗੜੇ ਮੁਕਾਉਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਪਰ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਰਾਣੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਟਿੱਕਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ 50,000 ਰੁਪਿਆ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਜਾਰੀਰ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ², ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਨੌਰ, ਮਨੀ ਮਾਜਰਾ, ਸਨੌਰ, ਸਗਲੀ, ਬਿਸੌਲੀ ਅਤੇ ਮੀਨਾਰ ਥੱਲ ਦਾ ਤੱਲਕਾ ਸੰਮਾਲਿਤ³ ਸੀ।

ਇਸ ਯੋਗ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਕੀਤੀ, ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਦਾ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਦਾ ਖਰਚ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਦਿੱਤਾ। ਵਦੈਰੀ ਸਮੇਂ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਭੇਟਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਤੋਪ ‘ਕੜਾਖਾਨ’ ਤੇ ਇਕ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਨਗ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਬੜੀ ਅਚਰਜ ਘਟਨਾ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਹ ਮਾਲਾ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਲ ਇਕ ਵੱਡੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਨਾਈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਟਿੱਕਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ (ਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਨੇ ਜਦ ਇਹ ਮਾਲਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਸਜੀ ਹੋਈ ਡਿੱਠੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਭੋਲੇ ਭਾਵ ਕਿਹਾ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ! ਇਹ ਮਾਲਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਉਦਾਰਚਿਤ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ, ਤੁਰਤ ਉਹ ਮਾਲਾ ਆਪਣੇ ਗਲੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਲ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਖਿਆ, “ਲਾਲ ਜੀ! ਜੇ ਇਹ ਤੇਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਹੋਈ।” ਇਸ ਅਦਭੁੱਤ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ

ਵਾਹ! ਵਾਹ!! ਕਰ ਉਠੇ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਵਰ ਦੇ ਗਲੋਂ ਮਾਲਾ ਲਾਹ ਕੇ ਮੁੜ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮਾਲਾ ਦਾ ਮੁੱਲ 70,000 ਰੁਪਿਆ ਸੀ।¹

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਬਾਲੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇੱਥੇ ਖਬਰਾਂ ਆਈਆਂ ਕਿ ਠਾਕਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੈਣ-ਗੜੀਆ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਅੱਤ ਦੁੱਖ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਖਬਰ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਮਨ ਵਿਚ ਠਾਨ ਲਿਆ ਕਿ ਝਬਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਇਥੋਂ ਹੀ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਨਰੈਣਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਈ ਉਚੇ ਦਮਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤੋਪਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਠਾਕਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਧਾਵੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਦਬਜ਼ਾ ਕਰੇ। ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਜੱਥੇ ਦੇ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਉਚੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰਬੀਨ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦਾ ਰੰਗ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਸਤੇ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਵੈਰੀ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ। ਅਜੇ ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਇਕ ਗੋਲੀ ਆਈ ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਰੜੀ ਸੱਟ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਉਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਕ ਹੋਇਆ ਤੇ ਝੱਟ ਇਕ ਹੋਰ ਦਸਤਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਐਸਾ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਾਇਆ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਬਾਹੀ ਛੇਕੋ ਛੇਕ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਪਰੋਂ ਉਡਵਾਂ ਧਾਵਾ ਕਰਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਠਾਕਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਜਗੀਰ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਇਥੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨੁਸ਼ੈਹਰਾ, ਮੋਰਿੰਡਾ, ਬਹਲੋਲਪੁਰ ਆਦਿ ਇਲਾਕਾ ਸੋਧ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਤਰੀਕ 4 ਦਸੰਬਰ 1807 ਈ: ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਣੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਜੌੜੇ ਪੁੱਤ ਜੰਮੇ। ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗੁਰੂਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ' ਰੱਖੇ ਗਏ।

ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੁਧਵਾਈ

ਸੰਮਤ 1865 ਬਿ: ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 18੦8 ਈ: ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੁਧਵਾਈ ਲਈ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪਠਾਨਕੋਟ ਨੂੰ ਜਾ ਫਤਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਸਰੋਤਾ ਵੱਲ ਵਧੇ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਸ ਪਰ ਪਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਪਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਰ ਰਖਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਰਾਜਾ ਚੰਬਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਰ ਜਾ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪਰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛਾਇਆ ਕਿ ਖਲਸਾ ਦਲ ਅਜੇ ਚੰਬੇ ਦੇ ਅਧਰਾਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਚੰਬਾ ਦੇ ਵਕੀਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਿਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਤੋਰਿਆ। ਇਥੋਂ ਵੇਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਫੇਰ ਵਸੋਲੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਵੀ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਸਲਾਨਾ ਕਰ ਦੇਣ, ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਭਾਰੀ ਵਾਰਸ਼ਕ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ, ਨਵਾਬ ਤੇ ਹਾਕਮ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਰਤਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰੋਪਾ ਤੇ ਜਰੀਰਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ: ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਕੋਟੀ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੂੰ ਭੀ ਹੋਰਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸੱਦੇ ਪੱਤਰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਆਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਲਿਖਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਅਤਿ ਅਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਕੀਲ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁੱਛਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਪੱਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਰ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ। ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਯੋਗ ਉਤਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਕਰ ਕੇ ਫਸੀਲ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ

ਲਈ ਹੁਣ ਬਿਨਾਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਛੇਕੜ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੇ ਗੋਲੇ ਵਸਾਏ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਓਧਰੋਂ ਭੀ ਬਰਾਬਰ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਤੋਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਰਦਾਰ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਸੂਰਮਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਈ ਤੋਪਾਂ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੀੜ ਕੇ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਉਪਰ ਥੱਲੇ ਤਕ ਇਕ ਰਸ ਚਲਾਈ ਜਾਓ ਜਦ ਤਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਭਾਂਵੇਂ ਬਹੁਤ ਪੱਕੇ ਸਨ; ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਮੂਹਰੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਨਾ ਠਹਿਰ ਸਕੇ, ਛੇਕੜ ਟੁੱਟ ਗਏ ਤੇ ਐਸੇ ਟੁੱਟੇ ਕਿ ਛੌਡਾ ਛੌਡਾ ਹੋ ਗਏ। ਬਸ ਹੁਣ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਫਤਹ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਫੌਜ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਧਸੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਲੁਟ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਮ ਖੁਲ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦਿਨ ਡੌਂਡੀ ਪਿਟਵਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਥੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਆ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦੇਣ। ਇਹ ਹਲਕਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ।

ਇਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਲ ਆਇਆ। ਇਥੇ ਹਾਕਮ ਗੁਜਰਾਤ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਮਚਾਰੀ ਭੇਜ ਕੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਵਾਈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਅਨਸਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਮੁੜ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਖਨੂਰ ਵੱਲ ਆਇਆ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਲਖਾਨ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ।

ਇਸੇ ਸਾਲ ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਵਕੀਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਿਤਰਤਾ ਸਬੰਧ ਵਧੇਰਾ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਬੜੇ ਮਾਨ ਨਾਲ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਲਾਂ ਤੇ ਦੇਸੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗਵਰਨਰ ਲਈ ਭੇਜੀਆਂ ਅਤੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਖਿਲਤ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੇ ਰਈਸਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਆਵਣਾ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ

ਸੰਨ 18੦8 ਈ: ਵਿਚ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ; ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਦਾ ਦੌਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਸੌਂਪ ਆਏ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸੋਧਦਾ ਹੋਇਆ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਲਾਕਾ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਮਾਖੋਵਲ, ਆਦਿ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚੋਂ ਬਧਨੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਮੀਆਂ ਨੌਧੂ ਤੋਂ ਫਤਹ ਕਰ ਲਿਆ, ਜੋ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।¹

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਕੁਝ ਕੁ ਕਠੋਰਤਾ ਵਰਤੀ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ, ਕਿ ਮੈਂ ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਇਲਾਕਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਈ ਫਤਹ ਕਰਾਂਗਾ, ਉਹ ਉਨੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਵੱਧ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕਰੇਗਾ, ਇਸ ਧੁਨ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਕੁਝ ਕਰੜੋਪਨ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਨਾ ਦੱਸਣਾ ਭੀ ਸਚਾਈ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਜੋ ਕੀਤਾ ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਨੇ ਟਪਲਾ ਇਹ ਖਾਧਾ ਕਿ ਜੋ ਨਿਯਮ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਰਈਸ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਵਰਤਾਵ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲੇ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਮੁੜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਫੂਲਬੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਰਈਸਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਇਕਾ-ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖਬਰ ਦੇਣ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਉਂ ਜਾ ਪੈਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਰਈਸਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਭੈ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉਪਜ ਪਈ। ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜ ਬਧਨੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਫਤਹ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੱਲ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਲਭਧ ਦਾ ਭੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਸ ਭੈ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰਈਸ

ਸਮਾਨੇ ਨਾਮੀਂ ਪਿੰਡ¹ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਜਿਥੇ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਬੰਧ ਸਦਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਭੀ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਕੋਈ ਖਟਕਾ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਾਰਚ ਸੰਨ 1808 ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਂਥਲ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੈਣ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ ਪਟਿਆਲਾ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਲੋਂ ਮਿਸਟਰ ਸੀਟਨ (Mr. Seton) ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਏ, ਪਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਉਤਰ ਨਾਂ ਦਿਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦੇਵੇਗਾ, ਉਥੇ ਜੋ ਫੈਸਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਹ ਰਈਸ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਜੇ ਮੁੜੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਤੁਰਤ ਆਪਣੇ ਏਜੰਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਭੇਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਹ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰੰਜ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੋਂ ਭੈ ਦੇ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਛੱਡੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਟੁੱਟੇ।² ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ 24 ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ 1809 ਨੂੰ ਲਖਨੂਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਐਨਾ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਸੀ ਇਥੋਂ ਤਕ ਆਖਿਆ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਆਪ ਦਾ ਵੈਰੀ ਮੇਰਾ ਵੈਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।³ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵਧੇਗਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਗ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੌਖਲਾ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੇ।

ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ (Lorf Minto) ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆਂ ਅਜੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੀਤਿਆ ਕਿ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਖਬਰ ਆਈ ਕਿ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ (Napolean Bonapart) ਯੂਰਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੇਤੂਦੀ ਅੱਖ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ

ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਕਾਰਨਾਲਿਸ (Lorf Cornwallis) ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣੀ ਪਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਨਤੀ ਦੀ ਚੋਟੀ ਪਰ ਪੁਜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰ ਕੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਯੁਧ ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਹਲਾ ਹੋ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਨੇ ਟਰਕੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਨਾਲ ਭੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਦੇ ਰਈਸਾਂ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਗੰਢਣੀ ਚਾਹੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਹਾਕਮ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਈਰਾਨ ਨਾਲ ਭੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਬੰਧ ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਜੋ ਯੂਰਪ ਦੀ ਖੋਈ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਪਰ ਧਾਵਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸੰਮਿਲਤ ਬਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਈ ਮਿਸਟਰ ਸੀ. ਟੀ. ਮਿਟਕਾਫ਼ (Mr. C. T. Metcalfe) ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਲਾਰਡ ਮਿਟਕਾਫ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ) ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲ ਤੇ ਸਰ ਸਾਨ ਮੈਲਕਮ (Sir John Melcolm) ਤੈਹਰਾਨ (ਈਰਾਨ) ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਐਲਫਿਨਸਟਨ (Mr. Elphinstone) ਦਰਬਾਰ ਕਾਬਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਫ਼ੀਰ ਨੀਯਤ ਹੋਏ ਜੋ ਭਾਦਰੋਂ ਸੰਮਤ 1865 ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਗਸਤ ਸੰਨ 18੦8 ਈ: ਨੂੰ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਭੇਜੇ ਗਏ।

ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੇਹੜਾ ਉਸਨੇ ਸੰਨ 18੦6-18੦7 ਤੋਂ 18੦8 ਵਿਚ ਫ਼ਤਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ਼ 11 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਪਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੇ ਜੇਹੜੀਆਂ ਉਹ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਈ ਲਿਆਇਆ ਸੀ, ਆ ਮਿਲਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਲੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗ ਆਓ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਫ਼ੀਰ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਮਹਾਰਾਜੇ ਮੂਹਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦਾ ਖਰੜਾ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ:-

1. ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰਾਂਸ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਆਪਣੇ ਸੰਮਿਲਤ ਬਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਾਂਗੇ।

2. ਜੇ ਕਦੀ ਵੈਰੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਅਟਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣੀਆਂ ਪੈਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਰਾਹ ਦੇਵੋਗੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋਗੇ।

3. ਜੇ ਕਦੀ ਕਾਬਲ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਖਤ-ਪੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਲਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਆਪ ਕਰੋਗੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਪਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ੀਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ :-

1. ਜੇ ਕਦੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਛਿੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਵੇਗੀ।

2. ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਮਿੱਤਰਤਾ ਰਹੇਗੀ।

3. ਉਸ ਦੀ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਰਾਜਸੀ ਉਚਤਾ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਉਚੀ ਮੰਨੀ ਜਾਏਗੀ¹।

ਇਸ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਫ਼ੀਰ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਖ਼ਰੜੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨਗੇ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਨਵਾਬ ਅਤਾਉਲਾ ਖ਼ਾਨ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਰਾਜਸੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਬਾਲੇ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਹ ਅਬਾਦ ਆ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਛੇਕੜ 4 ਦਸੰਬਰ 1808 ਈ: ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਿਆ।

ਇਥੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਸੂਚਨਾ-ਪੱਤਰ ਪੁੱਜਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਰਈਸਾਂ ਦੀ ਜੋ ਦਰਖਾਸਤ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਰਾਹ ਸਨ, ਇਕ

ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਪਾਰ ਦੇ ਰਹੀਸਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖੇ ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਤੋੜ ਲਏ, ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰਕੇ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਦਬੰਨਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਆਦਿਕ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵੱਲ ਵਧਾਏ। ਪਹਿਲੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣਿਆ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪਰ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਛੇਤੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਆਦਿ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਸਭ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਬਿੜਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਰਨੈਲ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮ ਕਾਂਗੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਸਣੇ ਲਸ਼ਕਰ ਤੇ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਫਿਲੌਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਓ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਵੋ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਘੱਲੇ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਝਟ-ਪਟ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਪੈਣ।

ਓਧਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਫੌਜ ਕਰਨਲ ਸਰ ਡੇਵਡ ਅਕਟਰਲੋਨੀ (Sir David Ochterlony) ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ ਭੇਜੀ। ਇਹ ਫੌਜ 16 ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1809 ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬੂੜੀਆਂ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਇਧਰ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਦੀ ਹੋਈ 28 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਨ ਬੀਤਦੇ ਗਏ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਕਈ ਕੁ ਘਰੋਗੀ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਸਾਲ ਤੱਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇਗਾ। ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਬਦਲਣੀ ਪਈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਖ਼ਤ ਪੱਤਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਜੋ ਇਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਲੋਂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਸੀ, ਤੁਛ ਮੁਛ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਖਰੜਾ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਦੋਹਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ। ਅਜੇ ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ਕਿ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਦਿਨ ਆ ਗਏ। ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ਼ ਨਾਲ ਜੋ ਫੌਜ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੀ

ਸਾਰੀ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜੀ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ‘ਤਾਜੀਏ ਦਾ ਘੋੜਾ’ ਕੱਢਿਆ; ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਭੜੱਕਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰੀ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਢੇ ਪਹਿਰ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜਦ ‘ਯਾ ਅਲੀ’, ‘ਯਾ ਹੁਸੈਨ’ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਤੇ ਉਤੋਂ ਭਾਰੀ ਰੌਲਾ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਂਦਾ ਡਿੱਠਾ, ਦੂਜਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਨਯੋਗ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਕਿ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਬਣੀ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੌਲਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕਰੜੇ ਵਾਕ ਬੋਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਨਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਅਜਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੱਲ ਹੱਥੋ ਪਾਈ ਤੱਕ ਵੱਧ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਰੌਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੁਮਾਲਾ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਬੱਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਉਹ ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ ਕਿ ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਗਲੀ ਕੂਚੇ ਲਹੂ-ਲੂਹਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਤੁਰੰਤ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ। ਆਪ ਝੱਟ ਘੋੜੇ ਪਰ ਪਲਾਕੀ ਮਾਰ ਕੇ ਰਣ ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਆਣ ਖਲੋਤੇ ਅਤੇ ਬੜੀ ਕਠਿਨਾਈ ਨਾਲ ਇਸ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਮਸੇਂ ਮਸੇਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਨਜਿੱਠਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ਼ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਖੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਾਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਥੇ ਹੀ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ¹। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 18੦9 ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਕੀਲ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੇਠ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਟਕਾਫ਼ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ:—

ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦਾ ਭਾਵ

ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਬਾਲੀਏ ਲਾਹੌਰ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚਾਲੇ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਸਨ, ਉਹ ਸਭ ਹੁਣ ਸਮਝੌਤੇ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਇਸ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੋਹਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਤੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਧਿਰ ਪਹਿਲੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਵਲੋਂ ਏਜੰਟ ਚਾਰਲਸ ਮਿਟਕਾਫ਼ ਰਾਹੀਂ, ਜੋ ਧਿਰ ਦੂਜੀ ਹੈ, ਲਿਖਤ ਹੋਇਆ:-

1. ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਲਾਹੌਰ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਸਦਾ ਮਿੱਤਰਤਾ ਰਹੇਗੀ, ਦੂਜੀ ਧਿਰ (ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਪਤਵੰਤੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਝੇਗੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਜੋ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉਤਰ ਵੱਲ ਹੈ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
2. ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਇਲਾਕਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਮੀਪੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇਗਾ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਵਾਂਢੀ ਰਈਸਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਰੱਖੇਗਾ।
3. ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਨਾ ਉਤਰਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਟੁੱਟਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।
4. ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ 1809 ਈ: ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ।

ਮਿਸਟਰ ਚਾਰਲਸ ਮਿਟਕਾਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸਖਤੀਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ਾਰਸੀ

ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸਦੇ ਦੂਜੇ ਉਤਾਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਸਖਤ ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾ ਕੇ ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ਼ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਰਾਈਟ ਐਨਰੇਬਲ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਇਨ-ਕੌਂਸਲ ਤੋਂ ਮੰਗਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਪੱਕਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਪਰ ਇਸਦੀ ਪਾਲਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦਾ ਇਹ ਉਤਾਰਾ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੋੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੋਹਰ ਤੇ ਦਸਤਖਤ

ਮੋਹਰ ਤੇ ਦਸਖਤ ਮਹਾਰਾਜਾ

ਸੀ. ਟੀ. ਮਿਟਕਾਫ਼

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ

ਕੰਪਨੀ

ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ 30 ਮਈ ਸੰਨ 1809 ਈ:

ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ,

ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ਼ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ 1 ਮਈ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਇਆ। ਵਿਦੈਗੀ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਖਿਲਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਈ ਭੀ ਸੁਗਾਤਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਰਈਸਾਂ ਲਈ ਇਤਲਾਹ ਨਾਮਾ

ਮਿਸਟਰ ਮਿਟਕਾਫ਼ ਜਦ ਪਟਿਆਲੇ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਹਿੰਦ ਦਾ ਉਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸਾਰੇ ਰਈਸਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਰਈਸਾਂ ਲਈ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸਦਾ ਸਾਰ (ਭਾਵ) ਇਹ ਹੈ:-

ਇਹ ਗੱਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ ਭੱਜਣਾ ਨਿਰੋਲ ਕਈ ਕੁ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਦਰਖਾਸਤ ਪਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ

ਅਹਿਦਨਾਮਾ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 18੯9 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚਾਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਦੇ ਰਈਸਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਗਵਰਨਮਿੰਟ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ 7 ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ:-

1. ਮਾਲਵਾ ਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਈਸ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
2. ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਈਸਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਜਾਂ ਹੱਕ ਬਾਜਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹੇਗਾ।
3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਈਸਾਂ ਦੇ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂ ਤੇ ਤਿਉਂ ਰਹਿਣਗੇ।
4. ਜੇ ਕਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਪਏ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਰਈਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਲੰਘੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੋ ਕੁਝ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਦੇਵੇ।
5. ਜੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਆ ਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਫਤਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਧਿਰ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਈਸ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ। ਐਸੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਈਸਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੈਦਦਾਨ ਫੌਜ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ।
6. ਉਹ ਸਭ ਵਲੈਤੀ ਸਮਾਨ ਜੋ ਯੂਰਪੀਨ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇ, ਉਸ ਪਰ ਕੋਈ ਮਸਲੂਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।
7. ਜਿੰਨੇ ਘੋੜੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਲਈ, ਚਾਹੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਖਰੀਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਜਾਦ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਕੋਈ ਕਰ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਘੋੜੇ ਲੰਘਾਣ ਜਾਂ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਦਸਖਤੀ ਰਾਹਦਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਈਸਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਸਬੰਧ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛਾਵਣੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਪਾਈ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਫੌਜ ਰੱਖਣੀ ਨੀਯਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਸਰ ਡੇਵਡ ਅਕਟਰਲੋਨੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਫੌਜੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਦੋਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਦੁੱਤੀ ਮੰਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਖਸ਼ੀ ਨੰਦ ਭੰਡਾਰੀ ਵਟਾਲੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਫ਼ੀਰ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਖ਼ਬਰ ਨਵੀਸ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਗੋਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ

ਸੰਨ 1809 ਵਿਚ ਫੇਰ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਾਂਗੜੇ ਵਾਲੇ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਕੋਟ ਕਾਂਗੜੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਰਖਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਬਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਫ਼ਤਹਿ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਠਿਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ¹। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਆਮ ਵਤੀਰਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਲੋੜਵੰਦ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਦੇ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਚੰਦ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਦ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਾਂਗੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦਾ ਰੰਗ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਵੈਰੀ ਦੀ ਫੌਜ ਪਰ ਜਾ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਗੋਰਖੇ ਵੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਵੀਰਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਮ ਕੇ ਲੜੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਵਰਯਾਮਤਾ

ਦੱਸੀ, ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੌਢੇ ਪਹਿਰ ਤੱਕ ਤੁਲਵੀਂ ਬਲ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੰਦੀ ਰਹੀ। ਛੇਕੜ ਗੋਰਖਿਆਂ ਵਿਚ ਖਲਬਲੀ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਏ। ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਹਿੱਲਣੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਸੱਜਰ ਸ਼ਾਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨਾਲ ਹੋਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਫ਼ਤਹਿ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਲੋਪ ਹੁੰਦਿਆਂ ਗੋਰਖੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਭਾਰੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਭੌਣ ਦੇ ਲਾਗੇ ਫੇਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਮੋਰਚੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੁਝ ਫੌਜ ਉਥੇ ਭੇਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਵੀ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਇਥੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਭਾਜ ਦੇ ਕਲੰਕ ਨੂੰ ਧੋਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਬੜੀ ਲਹੂ-ਡੋਲਵੀਂ ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਪਹਿਲੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਤੀਰ ਵਰ੍ਹਦੇ ਰਹੇ, ਛੇਕੜ ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਫੌਜਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਕਿ ਗੋਲੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਇਧਰੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਧੂਹ ਲਈਆਂ ਤੇ ਉਧਰ ਗੋਰਖਿਆਂ ਖੋਖਰੀਆਂ ਛਿੱਕ, ਕੱਢੀਆਂ ਤੇ ਹੁਣ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਘਸਮਾਨ ਮਚਿਆ ਕਿ ਮਾਨੋਂ ਕਹਿਰ ਵਰਤ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਕੌਮਾਂ ਅੱਜ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪਰ ਕਿਹੜੀ ਕੌਮ ਅਦੁੱਤੀ ਜੰਗੀ ਅਖਵਾਉਣ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਅੱਜ ਸੁਆਦਲੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਜੰਗੀ ਹੁਨਰ ਤੇ ਆਪਾ ਵਾਰਣ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਛੱਡੀ, ਗੁਰੂਨੂੰ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਾ ਰਹੇ ਜਿਸ ਲਈ ਗੋਰਖੇ ਲੰਮੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਅਧੀਰ ਹੋ ਕੇ ਇਕਾ-ਇਕ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ, ਉਧਰੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਵੈਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਆਮ ਭਾਜੜ ਪੈ ਗਈ ਅਰ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਰਿਹਾ। ਗੋਰਖੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਰਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਖਾਸਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਫ਼ਤਹਿ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਰਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ¹। ਹੁਣ 24 ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ 1808 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗੜਾ, ਚੰਬਾ, ਨੂਰ ਪੁਰ, ਕੋਟਲਾ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ, ਜਸਰੋਤਾ, ਬਸੋਲੀ, ਮਾਨਕੋਟ, ਜਸਵਾਨ ਖਿਬਾਗਲੋਰ, ਕਹਿਲੂਰ, ਮੰਡੀ ਸੁਕੇਤ, ਕੁਲੂਅਤੇ ਦਾਤਾਰਪੁਰ ਆਦਿ ਦ ਰਾਜੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਅੱਗੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸਭ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਖ਼ਿਲਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਕਿਲ੍ਹਾਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਿਆ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਪਹਾੜ ਸਿੰਘ ਨਾਇਬ ਨਾਜ਼ਮ

ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਜਿੰਨੀ ਫੌਜ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝੀ ਗਈ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖੀ ਗਈ।
 ਏਥੇ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਇਸ ਫ਼ਤਹਿ ਪਰ
 ਬੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸਰਬੱਤ ਪਰਜਾ ਵਲੋਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ
 ਟਹਿਲੇ ਲਈ ਭਾਰੀ ਗੱਫਾ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਇਆ।

ਫ਼ਰਵਰੀ ਸੰਨ 1810 ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਖੁਸ਼ਾਬ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਪਰ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ
 ਇਥੇ ਸ਼ਾਹਸੁਜ਼ਾ ਦੇ ਆਦਮੀ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸ਼ਾਹ-ਸੁਜ਼ਾ-ਉਲ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲ, ਮਹਿਮੂਦ ਤੋਂ
 ਨੱਸ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਆਪ ਦੱਸੋ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ।
 ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਹ ਇਥੇ ਆ ਗਿਆ।
 ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ 1250 ਰੁਪਿਆ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ
 ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਅਤਿ ਧੰਨਵਾਦੀ ਸੀ, ਫੇਰ
 ਇਸ ਅਪਦਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਮੰਗਿਆ, ਜੋ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ
 ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ
 ਨਵਾਬ ਮੁਲਤਾਨ ਨੇ ਇਸ ਕਸ਼ਟ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਆਪ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ
 ਬੁਰੇ ਸਲੂਕ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ। ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਸੇਵੇ ਲਈ ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਪਸੰਦ
 ਕੀਤੀ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਾਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਫ਼ਰਮਾਨ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਹਿਣ
 ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ
 ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵੱਲ ਪਰਤ ਆਇਆ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੁਰਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
 ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਾਨ ਪਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ।

ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ

ਸੰਨ 1812 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ
 ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਕੈਂਥਲ
 ਆਦਿ ਆਏ ਤੇ ਸਰ ਡੇਵਡ ਅਕਟਰਲੋਨੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ।
 ਵਾਲੀਏ ਕਾਬਲ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ ਵੱਡੇ ਪਤਵੰਤੇ ਜਾਂਵੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠੇ
 ਹੋਇਆ। ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਜਨੇਤ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਫਤਹਗੜ੍ਹ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਸਰਦਾਰ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਘਨੱਯੇ ਦੇ ਘਰ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਪਰ ਪਹੁੰਚੀ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੇ ਰੰਗੀਲੇ ਸਜੀਲੇ ਪੁਸ਼ਾਕੇ ਝਿਲਮਿਲ ਕੌਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੱਗੋਂ ਘਨੱਯਾ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਤਵੰਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੀ ਆਗਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਣਤਾਈ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ, ਰੁਪਏ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਤ ਵਾਰਿਆ। ਹਰ ਇਕ ਜਾਂਵੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰੋਪਾ ਤੇ ਖਿਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਜੋ ਨਿਉਂਦਾ ਪਿਆ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਯਾਰਾਂ ਯਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਤੇ ਇਕ ਹਿਕ ਹਾਥੀ ਫੂਲਬੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ, 40000) ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ, 17000) ਦੀਵਾਨ ਦੇਵੀ ਦਾਸ, 10000) ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨ. ਦਾਸ, ਇਕ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀਵਾਨ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦਿੱਤਾ, ਪੰਜ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀਵਾਨ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦਿੱਤਾ, ਪੰਜ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਮਿਤ ਸਿੰਘ ਭੜਾਨੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 16000) ਲਾਲਾ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਸਰਾਫ 4000) ਰਾਜਾ ਨੂਰਪੁਰ, 9000) ਰਾਜਾ ਚੰਬੇ ਵਾਲਾ, 4000) ਰਾਜਾ ਜਸਰੋਤਾ, 11000) ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, 21000) ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ, 7000) ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ, 2000) ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਸਿਆਲ ਸਣੇ ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ, 5000) ਰਾਜਾ ਬਸੋਲੀ, 4000) ਰਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਸਿਆਲ ਸਣੇ ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ, 5000) ਰਾਜਾ ਬਸੋਲੀ, 4000) ਰਾਜਾ ਹਰੀਪੁਰੀਆ, 4000) ਰਾਜਾ ਮਲਕੋਟੀਆ, 2000) ਨਵਾਬ ਕੁਤਬਦੀਨ ਸਣੇ ਸੱਤ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ, 20000) ਨਵਾਬ ਰੁਕਨਲ ਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮ ਸਾਦਿਕ ਖਾਨ, 10500) ਨਵਾਬ ਸਰ ਬੁਲੰਦ ਖਾਨ, 5000) ਨਵਾਬ ਮੁਲਤਾਨ, 5000) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਤੰਬੋਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਕੰਠੇ ਪੱਗਾਂ ਤੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦਾਜ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਿਆ, ਨਿਯਤ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਡੌਲਾ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਨਾਲ ਐਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ੰਕੇ-ਜੋ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ -ਹੁਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵਿਰਤ ਹੋ

ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰ ਡੇਵਡ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਪਰੇਡ ਦੱਸੀ। ਹੁਣ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਡੇਵਡ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਇਆ।

ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰੇ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ

ਇਹ ਹੀਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਹੀਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੜਾ ਵਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਇਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਬੜੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੋਈ ਠੋਸ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਬੂਤ ਅੱਜ ਤੀਕ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਧਰਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਆਯੂਦਾ ਉਹ ਹੀ ਸਮਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਦ ਤੋਂ ਇਹ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਹੀਰਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਆਇਆ।

15 ਦਸੰਬਰ 1525 ਈ: ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦ ਪਰ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਲਹੂਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਪਰ ਫਤਹਿ ਪਾ ਕੇ 22 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਇਸ ਦਿੱਲੀ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਵਿਜਯ ਦੇ ਦਿਨ ਹੀ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਹੇਮਾਯੂਨ ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਧੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ-ਉਧਰ ਨੂੰ ਸਣੇ ਫੌਜ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇਮਾਯੂਨ ਨੇ ਆਗਰੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਤਾਂ ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਹੁਣ ਮੁੜ ਕਿਸ ਲੜਨਾ ਸੀ। ਹੇਮਾਯੂਨ ਬਿਨਾਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਘਟਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਹੇਮਾਯੂਨ ਜਦ ਸਣੇ ਵਿਜਯੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਆਗਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਰ ਇਕ ਬਿਰਧ ਇਸਤਰੀ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਹੱਥ ਇਕ ਡੱਬੀ ਫੜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ¹। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਜਦ ਡੱਬੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦਾ ਇਹ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਹੀਰਾ ਜਗਮਾਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸਿਆ।

ਬਾਬਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਲਈ ਮਈ ਸੰਨ 1526 ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਪੁੱਜ

ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੇਮਾਯੂਨ ਜਦ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀਰਾ ਉਸ ਦੇ ਮੁਹਰੇ ਰੱਖਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਪਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਹੀਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਗਾਤ ਵਜੋਂ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਬਾਬਰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ‘ਤੁਜ਼ਕੇ ਬਾਬਰੀ’ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:– ਜਿਹੜੇ ਜਵਾਹਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਹੇਮਾਯੂਨ ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਸਮੇਂ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਦੁੱਤੀ ਹੀਰਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਤੋਲ 32● ਰੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਹੀਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਜਦ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਹੀਰਾ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਪਰ ਐਨਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਹੀਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਇਉਂ ਸੰਨ 1526 ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀਰੇ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਚਾਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆਵਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਰਤਨ ਸੰਨ 154● ਤੱਕ ਹਿੰਦ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਇਸੇ ਦਿਨ ਜਦ ਕਨੌਜ ਦੀ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਹੇਮਾਯੂਨ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਭਾਜ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਹ ਹੀਰਾ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਿੰਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1555 ਨੂੰ ਹੇਮਾਯੂਨ ਨੇ ਜਦ ਮੁੜ ਹਿੰਦ ਪਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀਰਾ ਮੁੜ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੇ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਐਨਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਇਹ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਬਿਨਾਂ ਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪਿਆਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਹ ਸਵਾ ਦੋ ਸਾਲ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1739 ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲੇ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਹੀਰੇ ਦੀ ਚਮਕ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੂੰਹ ਸੁੱਤੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ–‘ਵਲਾਹ ਈਂ ਕੋਹਨੂਰ ਅਸਤ’ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ‘ਕੋਹਨੂਰ’ ਹੈ। ਕੋਹ ਦੇ ਅਰਥ ਪਹਾੜ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੂਰ ਦੇ ਮਹਿਨੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਤਾਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਹਨੂਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਅਭਾਗੇ ਸਾਲ ਕੋਹਨੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦ ਤੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰਕੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਰਾਸਾਨ ਲੈ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1747 ਨੂੰ ਜਦ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ, ਕਿਲਾਤ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਪਰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਤੰਬੂਵਿਚੋਂ ਇਹ ਹੀਰਾ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ¹। ਇਥੇ ਲਗਭਗ 64 ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੇ ਭਾਗ ਜਾਰੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਕੋਹਨੂਰ 1850 ਤੱਕ ਰਿਹਾ।

6 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 1850 ਨੂੰ ਕਪਤਾਨ ਰਮਜ਼ੇ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਮਾਰਕੁਵੀਸ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਹ ਹੀਰਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਲਈ ਲੰਡਨ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ²। ਜਿਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਛ ਮੁਛ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਹੀ ਬਦਲ ਸੁੱਟੀ। ਇਹ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਮਲਕਾ ਦੇ ਤਾਜ ਵਿਚ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕੋਹਨੂਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁਲੇਖਾ

ਕੋਹਨੂਰ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਵਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੀਰਾ ਸੰਨ 1628 ਈ: ਨੂੰ ਮੀਰ ਜੁਮਲਾ ਵਜ਼ੀਰ ਅਬਦੁਲ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੋਲ ਕੰਡਾ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਜਦ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਦਕਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਖੋਜ ਕੀਤੀਆਂ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣਿਕ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਖੰਡਨ ਲਈ ਚੋਖਾ ਮਸਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀਰਾ ਜਿਹੜਾ ਮੀਰ ਜੁਮਲਾ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਹ ਕੋਹਨੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਇਕ ਹੋਰ ਹੀਰਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਗੋਲ ਕੰਡੇ ਦੀ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਖਾਨ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਮੁਗਲ’ ਸੀ।

ਮੁਗਲ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਸੰਨ 1665 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਵਾਹਰੀ ਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਟਰੈਵੇਨੀਅਰ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਡਿੱਠਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਗੋਲ ਕੰਡੀ ਖਾਨ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਬਿਨਾਂ ਸਫ਼ਾਈ 783 ਕਰਾਤ ਜਾਂ 900 ਰੱਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਆਬ ਵਧੇਰੀ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਚਮਕੀਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਕੁਝ ਮਿੱਟੀ ਰੰਗੀ ਭਾ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਕੋਹਨੂਰ ਅਤੇ ਇਸ ਮੁਗਲ ਹੀਰੇ ਦੀ ਚਮਕ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਤੋਲ ਘੱਟ ਕੇ 319 ਰੱਤੀ ਜਾਂ 279 ਕਰਾਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਹੀਰੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਟਰੈਵੇਨੀਅਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ³। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨਰੇਬਲ ਮਿਸ ਇਮਲੀ ਈਡਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚਿੱਤਰਾਵਲੀ ਦੇ ਸਫ਼ਾ 16 ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਹੀਰਿਆਂ, ‘ਕੋਹਨੂਰ’ ਤੇ ‘ਮੁਗਲ’ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰ ਜ਼ੁਮਲਾ ਵਾਲਾ ਹੀਰਾ ਕੋਹਨੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ‘ਮੁਗਲ’ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਹੀਰਾ ਸੀ।

ਕੋਹਨੂਰ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਿਆ

ਕੋਹਨੂਰ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖਣੀ ਬਾਕੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ:-

ਸੰਨ 1812 ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਦੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ (ਬੇਗਮਾਂ) ਤੇ ਬੱਚੇ ਆਦਿ) ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੇ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਭਾਗੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਨੂੰ ਜਹਾਨਦਾਦ ਖ਼ਾਨ ਗਵਰਨਰ ਅਟਕ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਅਟਕ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਕੋਲ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ¹।

ਇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਿਰਦਈ ਸ਼ਾਹ ਮਹਮੂਤ ਹਾਕਮ ਕਾਬਲ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਛੱਡੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਇਸੇ ਦੁਖਦਾਈ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਣੇ ਬੇਗਮਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਓ ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸੇਵੇਂ ਲਈ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਦੀ ਹਵੇਲੀ, ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੰਦਰ ਸੀ ਅਤੇ ‘ਮੁਬਾਰਕ ਹਵੇਲੀ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਬਾਰ ਲਈ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਰੋਜ਼ੀਨੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਫਕੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਦ ਸੁਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਦ ਤੀਕ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੇਗਮ ‘ਵਫਾ ਬੇਗਮ’ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਮੀਰ ਅਬਦੁਲ ਹੁਸੈਨ ਮੁੱਲਾਂ ਜ਼ਾਫਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਤੇ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੋਂ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਹੀਰਾ ‘ਕੋਹਨੂਰ’ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਾਂਗੀ²।

ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ, ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਤੇ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਬੇਗਮ ਦਾ ਕੋਹਨੂਰ ਬਾਰੇ ਇਕਰਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਬੇਗਮ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ਤਦ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੰਮ ਪਿੱਛੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਲੱਗੀਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ। ਅਜੇ ਫੌਜਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਮਹਮੂਤ ਵਾਲੀਏ ਕਾਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਏਲਚੀ, ਦੀਵਾਨ ਗੋਦੜ ਮੱਲ, ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ¹ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਕਾਬਲ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋਇਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਕੁਝ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਇਧਰ ਨੂੰ ਆਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੀ ਆਪ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੋ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਰ ਸੰਮਲਿਤ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਬਦਲੇ ਜੰਗੀ ਖਰਚ ਦਾ ਅੱਧਾਂ ਭਾਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ²।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਪਰ ਜਦ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੰਮਤੀ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਈ ਲਾਭ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਸੰਮਲਿਤ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਸੌਖਾ ਹੀ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਦੂਜਾ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਅਟੱਲ ਵਿਰਾਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਯੋਗ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਉਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਸਰਦਾਰ, ਸਾਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਘਾਟੀਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੀਜਾ ਜੰਗੀ ਖਰਚ ਦਾ ਭਾਗ ਵੀ ਅਫਗਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਹੁਣ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ, ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਤੋਰੀ ਗਈ।

ਇਉਂ ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ 1812 ਨੂੰ ਜੇਹਲਮ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਪੀਰ ਪੰਜਾਲ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ, ਦੋਵੇਂ ਫੌਜਾਂ ਆਪਣੀ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਵੱਧ ਵੱਧ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਉਧਰ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਤ ਖ਼ਾਨ ਹਾਕਮ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੀ ਤੁਰੰਤ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ

ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ। ਤੰਗ ਘਾਟੀਆਂ ਤੇ ਕਠਿਨ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਵਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਕਠਿਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੋਂ ਕਰਨਾ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਬਰਫ ਪੈਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਠਿਨਾਈ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ, ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਅਮਿੱਟ ਜੋਸ਼ ਮੂਹਰੇ ਸਭ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਤੇ ਹਰੀ ਪਰਬਤ ਤੇ ਲਾਹੁਡੋਲੂਵੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਮਾਲਿਤ ਫੌਜ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਹਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਦ ਹੋਰ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚ ਨਾ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਰ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰੜੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਐਸਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਅਤਾਇਤ ਮੰਨ ਲੀਤੀ। ਹੁਣ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਸਾਮਾਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਇਕ ਕਾਬਲੀ ਨੌਕਰ ਨੇ ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਭਾਗਾ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਸ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਡੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਤੁਰੰਤ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਛੇਕੜ ਉਹ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਾ। ਅਪਦਾ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਭਾਰੀ ਜੰਜੀਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਮੈਲੇ ਤੇ ਖਬੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਟਿਆ ਪੋਸਤੀਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਅੱਖਾਂ ਮੂਹਰੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜੰਜੀਰਾਂ ਕਟਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬੰਦ-ਖ਼ਾਲਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਫੇਰ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਖਿੱਲਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨਾਈ ਗਈ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਭਾਈ ਸਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਅਭਾਗੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟਲੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੁਜ਼ਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਤਰਲੋ-ਮੱਛੀ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਬਲ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲੈਣ ਲਈ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਅਗੋਂ ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਮੁੜ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵੀ ਦੋ-ਟੁੱਕ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਵਿਚਾਲੇ ਕੁਝ ਬੇਰਸੀ

ਹੋ ਗਈ। ਇਥੋਂ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਸਣੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤ ਆਇਆ¹। ਇਹ ਫੌਜ ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਖਿਲਤਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ। ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਪਾਸ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਜਦ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਤੋਂ ਕੋਹਨੂਰ ਹੀਰਾ ਮੰਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੱਡੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਦ ਇਹ ਕੁਝ ਆਲੇ ਟਾਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਅਸੱਤ ਵੀ ਕਹੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੋਹਨੂਰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਧਨੀ ਪਾਸ ਛੇ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਗਹਿਣੇ ਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 2. ਮੁੜ ਇਸ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਜਦ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਭੱਜਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਹਫਤਾਦਫੜੀ ਵਿਚ ਕੋਹਨੂਰ ਕਿਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। 3. ਤੀਜੀ ਵੇਰ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਪੁਖਰਾਜ ਜੋ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਸੀ, ਫਕੀਰ ਦੇ ਹੱਥ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹੋ ਕੋਹਨੂਰ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ, ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਬਫੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਹੱਸ ਛੱਡਦਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੁਖਰਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕੋਹਨੂਰ ਦੱਸਣੇ ਪਰ ਤਾਂ ਬੜਾ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਵੇਖ ਸੁਣ ਕੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਅਧੀਰ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪ ਸਣੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ, ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ, ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਬਾਰਕ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨਾਲ ਅਤਿ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨੇ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਡੀ ਬੇਗਮ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੋਹਨੂਰ ਦੇ ਦੇਣ ਦਾ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ, ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ 50,000 ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਪੱਕੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਆਪਣੀ ਸਾਫ਼-ਦਿਲੀ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਈ 50,000 ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਥੈਲੀਆਂ ਉਸੇ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਚਾਹੇ ਲੈ ਸਕੇਗਾ। ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਇਸ ਚੰਗੇ ਵਰਤਾਵ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ¹। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਨਾਲ 1 ਜੂਨ 1813 ਮੁਤਾਬਿਕ 29

ਸਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅਵਲ ਹਿਜਰੀ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸੀ:-

1. ਕੋਟ ਕਮਾਲੀਆ 2. ਝੰਗ ਤੇ ਸਿਆਲ 3. ਕਲਾਨੂਰ ਦਾ ਪਰਗਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਦ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਕਾਬਲ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ²।

ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨੇ ਕੋਹਨੂਰ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਪਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕੋਹਨੂਰ ਦੇ ਆਵਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ।³

ਪਠਾਣਾਂ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਤਹਿ

(ਜੋ ਹਜ਼ਰੋ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਤੇ ਪਾਈ)

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਅਫਗਾਨ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਮੂਹਰੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬੂਹਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ- ਉਸ ਪਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਆਇਆ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਾਮੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਅਟਕ ਵੱਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਫੌਜ ਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਬਰਹਾਨ ਤੱਕ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਥੋਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਉਧਰ ਜਦ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਅਟਕ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰੀ ਅਫਗਾਨੀ ਲਸ਼ਕਰ ਆਪਣੇ ਬਹਾਦਰ ਭਾਈ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸੌਂਪਣੀ ਵਿਚ ਇਧਰ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਟਕ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਸਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਭਿਜਵਾ ਕੇ ਜਹਾਦੀ ਲੜਾਈ (ਧਰਮ ਯੁੱਧ) ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਇਧਰ ਖਾਲਸਾ ਵੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਵਧਾਨ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਚੋਣਵਾਂ ਦਸਤਾ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਹੀ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਦਿਸਿਆ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕਾ-ਇਕ ਅਫਗਾਨੀ ਲਸ਼ਕਰ ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਜਾ ਪਏ। ਅਗੋਂ ਅਫਗਾਨਾ ਨੇ ਵੀ ਭੱਜ ਕੇ ਸ਼ਸਤਰ ਧੂਹ ਲਏ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਬਾਕੀ ਦੀ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੱਗੀ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥ ਤਲਵਾਰ ਚੱਲਣ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਆਨ ਵਿਚ ਪੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, ਅਰਥਾਤ 13 ਜੁਲਾਈ, ਸੰਨ 1813 ਨੂੰ ਹਜ਼ਰੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਬਾਦ ਵਿਚ ਫੇਰ ਭਾਰੀ ਅਫਗਾਨੀ ਲਸ਼ਕਰ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਆਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਸ਼ਕਰ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਫੌਜ ਪਰ ਆ ਪਿਆ, ਅਗੋਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤੇ ਦਮਦਮਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਮੂੰਹ-ਤੋੜਵਾਂ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਥੋੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਟਾਕਰਾ ਕਿਸੇ ਢਾਡੀ ਕਰੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਤਦ ਵੀ ਮੁਲਕਈ ਲੋਕ ਜਹਾਦ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਮੱਤੇ ਹੋਏ ਮੌਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲੇ ਬਰਾਬਰ ਲੋਹਢੇ ਪਹਿਰ ਤੱਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਛੇਕੜ ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਹਟੇ, ਤੇ ਹੁਣ ਜਦ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਛੇਕੜ ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਹਟੇ, ਤੇ ਹੁਣ ਜਦ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਡਗਮਗਾਉਂਦੇ ਡਿਠੇ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵਾਹੀਆਂ ਕਿ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੋਥਾਂ ਹੀ ਲੋਥਾਂ ਵਿਛ ਗਈਆਂ। ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਗਰਾਮ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਕੁਫਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਅੱਡੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ ਤੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਛੇਕੜਲੇ ਦਮ ਤੱਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਛੇਕੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਹੀ ਫਤਹਮੰਦ ਤਲਵਾਰ ਅੱਜ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਅਰੁਕ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਖੁੰਡੀ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਜਦ ਧਾਵੇ ਵਿਚ ਇਕ-ਰਸ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਇੰਨਾ ਪਲੋ-ਪਲ ਵਧਦਾ ਡਿੱਠਾ ਤੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਦੇ ਸਖਤ ਫੱਟੜ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਹਾਦੀਆਂ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਰਣ ਵਿਚੋਂ ਉਖੜ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਹੁਗ ਗਿਆ ਕਿ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਸ ਹੁਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਅਫਗਾਨੀ ਫੌਜ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਟੁੱਟ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਭੱਜ ਨੱਠੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ, ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭੱਜਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਲਕਈਆ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਇਆ। ਸੈਂਕੜੇ, ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋਏ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਬਣਾਏ

ਗਏ। ਹੁਣ ਅਟਕ ਦੇ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਛਛ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਫ਼ਤਹਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨਾਂ ਪਰ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਤਹਿ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਪਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਾਈ¹।

ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਅਫਗਾਨਾਂ ਵਰਗੀ ਬਹਾਦਰ ਕੌਮ ਦੇ ਮਨਾਂ ਪੁਰ ਐਸਾ ਬੈਠਾ ਜੋ ਅਗੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਿੱਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਅਣਗਿਣਤ ਤੰਬੂਆਂਦਿ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਏ²। ਅਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੇ ਛਛ ਜਿਹਾ ਉਪਜਾਊ ਇਲਾਕਾ ਅੱਜ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਫਲ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸੰਨ 1849 ਤੱਕ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਰਿਹਾ।

ਮੁਲਤਾਨ ਪਰ ਫ਼ਤਹਿ

ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਹਾਕਮ ਮੁਲਤਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਜੋ ਸੰਮਤ 1873 ਬਿ: ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਟਾਲ ਮਟੋਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਝੁਕਾਓ ਕੁਝ ਗਾਜ਼ੀ-ਪੁਣੇ ਵੱਲ ਦਿਸਿਆ, ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸੰਮਤ 1874 ਬਿ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਤਕੜਾ ਦਸਤਾ ਫੌਜ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਪਸ਼ਾਵਰੀਏ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਫੌਜ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਇਸ ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ³।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਪਰ 10000 ਰੁਪਿਆ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ⁴।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਐਨਾ ਬਲਵਾਨ ਮਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਕਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਗਫਲਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕਰਕੇ 25000 ਬਲਵਾਨ ਫੌਜ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ ਆਦਿ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਿਚ 18 ਮਾਘ ਸੰਮਤ 1874 ਬਿ: (ਜਨਵਰੀ 1818 ਈ:) ਨੂੰ

ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਪੂਰੀ ਫ਼ਤਹਿ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤੌਰ ਦਿੱਤੀ।

ਉਧਰ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਭੇਜ ਕੇ ਐਸਾ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜੋਸ਼ ਖਿਲਾਰਿਆ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ 20000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਾਜ਼ੀ ਨਵਾਬ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਏਧਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਦਲਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਧਾਰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਖਾਨਗੜ੍ਹ ਤੇ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਦਲ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਅਗੋਂ ਨਵਾਬ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਵੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਾਹਰ ਇਕ ਤਕੜਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਰਿਹਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਨਵਾਬ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਸੂਰਮੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ 20000 ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਅਤੇ ਬੇਗਿਣਤ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਮੂਹਰੇ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਉਪਰ ਗੋਲਿਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਫ਼ਸੀਲ ਪਰ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਪਰ ਪਾੜ ਪੈ ਗਏ। ਉਧਰੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਨਵਾਬ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਫੁਰਤ ਪਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰੇਤ ਭਰੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਭਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਫ਼ਸੀਲ ਥੱਲੇ ਟੋਏ ਪੁਟਵਾਏ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰੂਦ ਭਰਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਪਰੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਯਤਨ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਛੇਕੜ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਦਿਨ ਮੁੜ ਸ਼ਹਿਰ ਪਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੜੀ ਲਹੂ-ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਨਵਾਬ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਇਉਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਵਾਬ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੁੜ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਰ-ਕਈ ਤਾਬੜ ਤੋੜ ਧਾਵੇ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਇਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਪਰ ਹਾਥੀ ਦੌੜਾਏ ਗਏ ਪਰ ਸਿੱਟਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਉਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ।

ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਛੇਤੀ ਫਤਹਿ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਪਰੋਂ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਨੇ ਫਤਹਿ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਰੇਡੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਅਰਥਾਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਡਾਕੀ ਰੋਗ ਖਿੱਲਰ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਜਵਾਨ ਨਿੱਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋਦ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਔਕੜ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਏਧਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਰਣ ਵਿਚੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਡਾਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਆਪ ਨੇ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਏਹਨਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਫਤਹਿ ਲਈ ਅਰਦਾਸਾ ਸੁਧਵਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਅੱਖ ਵਿਚ ਫਾਬਾ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ 11 ਜੇਠ ਸੰਮਤ 1874 ਬਿ: ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਇਉਂ ਇਹ ਦਸਤਾ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ 18 ਜੇਠ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੋਪ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖਿਜ਼ਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਬੀਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਜੇ ਕੁੱਲ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਗੋਲੇ ਹੀ ਦਾਗੇ ਸਨ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਫਸੀਲ ਵਿਚ ਦੋ ਪਾੜ ਪੈ ਗਏ, ਪਰ ਬਹਾਦਰ ਨਵਾਬ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੇਤ ਭਰੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਜੁੜਵਾ ਕੇ ਪਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਸਰ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਰਸਾਈ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਮੁੜ ਤੋਪਾਂ ਦਾਗੀਆਂ ਤੇ ਗੋਲੇ ਠੀਕ ਬੋਰੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਪਾੜ ਵਿਚੋਂ ਬੋਰੀਆਂ ਡਿੱਗ ਪਈਆਂ। ਹੁਣ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਗਵਾਇਆ ਤੇ ਇਕ ਚੁਣਵਾਂ ਦਸਤਾ ਆਪਣੇ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਪਾੜੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੱਖ ਕੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਇਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਪਰ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ? ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਵਾਬ ਨੇ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਜ਼ਬ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ ਤੇ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਹਨੇਰ ਦਾ ਘਮਸਾਨ ਮਚਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਵੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਹੁਣ ਰਣਭੂਮੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਕਤਲ ਹੋਇਆ¹।

ਇਥੇ ਹੀ ਨਵਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਮਤਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਆਇਆਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਹਕ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਾਬ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ²। ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਢੇਰ ਹੁੰਦਾ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਉਖੜ ਗਏ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਅਜ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਈ ਨਾਮੀਂ ਸਰਦਾਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਲੋਂ ਫੱਟੜ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ³। ਇਸ ਤੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੂਬਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਬਹੁਤ ਮਾਇਆ ਆਈ। ਨਵਾਬ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ 12000 ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਣੇ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ।

ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਕਬਰ ਬਾਵਲ ਹਕ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੀ ਡਿਉਢੀ ਵਿਚ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ੇਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਵਾਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ:-

ਸੁਜ਼ਾ ਵ ਇਬਨਲ ਸੁਜ਼ਾ ਬ ਹਾਜੀ,
ਅਮੀਰ ਮੁਲਤਾਨ ਜਹੈ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ।
ਬਰੋਜ਼ੇ ਮੈਦਾਨ ਬ ਤੇਰੇ ਬਾਜੂ,
ਕਿ ਹਮਲਾ ਆਵਰਦ ਚੂੰ ਗਜ਼ਨਫ਼ਰ।
ਚੂੰ ਸੁਰਖਰੂਸ਼ੁਦ ਬਸ਼ੁਏ ਬੈਜਨਤ,
ਬਗ਼ੁਫ਼ਤ ਰਦਵਾ ਬੀਆ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ।

(1823 ਹਿਜ਼ਰੀ)

ਭਾਵ:- (ਨਵਾਬ) ਹਾਜ਼ੀ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ (ਖ਼ਾਨ) ਅਮਨ ਮੁਲਤਾਨ ਬੜਾ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਮੈਦਾਨਿ ਜੰਗ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਬੱਬਰ ਵਾਂਗ ਵੈਰੀਆਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। (ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ) ਜਦ ਜਨਤ ਵੱਲ ਵਧ ਗਿਆ, ਤਾਂ (ਅਗੋਂ) ਜਨਤ ਦੀਆਂ (ਹੂਰਾਂ) ਨੇ 'ਜੀ ਆਇਆ ਨੂੰ' ਕਿਹਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵਾਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖਾਨ, ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਮੋਇਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਡਿਉਢੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਇਕ ਸੋਹਣੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਤੇ ਇਹ ਕੁਤਬਾ ਹੈ:-

ਚੂੰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖਾਨ ਬ ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਸ਼ੁਦ।

ਖਮਦਾਰ ਤੇਗ ਕਤਲ ਬਰੋ ਮਾਏ ਈਦ ਸ਼ੁਦ।

ਜੁਸਤਮ ਚੂੰ ਸਾਲ ਮਸ਼ਹੀਦਾਨੈ ਗਾਜ਼ੀ ਸ਼ਹੀਦ।

ਗੁਫਤਾ ਖਿਰਦ ਕੇ ਹਾਕਮੇ ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਸ਼ੁਦ।

(1238 ਹਿਜਰੀ)

ਭਾਵ:- ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖਾਨ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਤਲ ਦੀ ਖਮਦਾਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ (ਉਸ ਨੂੰ) ਈਦ ਦੇ ਚੰਦ ਵਤ (ਪਿਆਰੀ) ਭਾਸੀ। ਜਦ (ਮੈਂ) ਗਾਜ਼ੀ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਕਤਲ (ਹੋਣ) ਦਾ ਸਾਲ ਢੂੰਡਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ (ਮੈਨੂੰ) ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ¹।

ਨਵਾਬ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਲੀ ਖਾਨ ਤੇ ਅਮੀਰ ਬੇਗ ਖਾਨ ਜਿਉਂਦੇ ਫੜੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਦਾਰ ਚਿੱਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਵਜੋਂ 2500 ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਭੇਜੇ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਸ਼ਰਕਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਚੋਖੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਭਿਲਾਖਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਦਾ ਬੂਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਡੀਕਣਾ ਪਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਤੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹੁਣ ਇਕ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੰਮਤ 1875 ਬਿ: ਨੂੰ ਅਟਕ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਤਿਆਰ ਕਰਾਇਆ ਤੇ ਇਥੋਂ ਇਕ ਛੋਟਾ

ਜਿਹਾ ਦਸਤਾ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਅਟਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਭੇਜਿਆ। ਉਧਰੋਂ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖਟਕਾ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਖਟਕ ਤੇ ਨਜੀਬਉਲਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਖ਼ੈਰਾਬਾਦ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ ਮਲ ਬੈਠੇ ਤੇ ਲੱਗੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ। ਹੁਣ ਜਦ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦਸਤਾ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਪਾਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਐਸਾ ਕਰੜਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਵੈਰੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਡੱਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਅਤੇ ਬੋੜਿਆਂ ਦੀ ਕਦ ਤਨਕ ਨਿਭ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਇਹ ਸਾਰਾ ਦਸਤਾ ਲਗਭਗ ਫੱਟੜ ਜਾਂ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂਉਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਜੱਥਾ ਫੌਜ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨਾਖੇਰੀਏ ਦੀ ਜੱਥੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਪਾਰ ਭੇਜਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਹੱਥ ਦੱਸੇ ਜੋ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਡਿੱਠੇ। ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਤੇ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਫਾਸਾ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਸਫੈਦ ਝੰਡਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅਮਨ ਮੰਗਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਖਟਕਾਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਜਦ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਧੀਨਗੀ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ-ਬਖਸ਼ੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ੈਰਾਬਾਦ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਠਾਣੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦਲ ਨੁਸ਼ੈਹਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਾਜ਼ੀ ਚਮਕਨੀ ਵਿਚ ਆਖੁਨਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਚਮਕਨੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਥੋਂ ਗਾਜ਼ੀ ਅਜੇ ਸੁੱਤੇ ਹੀ ਪਏ ਸਨ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦੇ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਿੱਧਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਾਹ ਲੱਭਾ ਉਧਰ ਨੂੰ ਭੱਜ ਨੱਠਾ। ਸੈਂਕੜੇ ਭੱਜਦੇ ਹੋਏ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਏ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਇਸ ਨਿਡਰਤਾ ਦਾ ਵੈਰੀਆਂ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਦਬਦਬਾ ਛਾਇਆ

ਕਿ ਅਗਲੇ ਦਿਨ 4 ਮਘਰ ਸੰਮਤ 1874 ਬਿ: ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਜੋ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਹਸਤ-ਨਗਰ ਵੱਲ ਨੱਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਰਬਾਬਾਂ ਤੇ ਰਈਸਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ। ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਈਸ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਸਿਰੋਪਾ ਤੇ ਖ਼ਿਲਤਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੀਵਾਨ ਦਮੋਦਰ ਮਲ ਤੇ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਰੁਹੇਲੇ ਦੀ ਰਾਹੀਂ 50000 ਰੁਪਿਆ, 50 ਭਾਰ ਕਾਬਲੀ ਮੇਵੇ ਦੇ, ਇਕ ਸੌ ਘੋੜੇ ਆਦਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਟ ਵਜੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਦੇ ਤੌਰ ਪਰ ਭੇਜੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਘੱਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜਿੰਨੀ ਰਕਮ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇ ਕਰ ਦੀ ਰੱਖਣਾ ਜਹੋ ਉਹ ਮੈਂ ਬਿਬਨਾਂ ਟਾਲ-ਮਲੋਲੇ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਆ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੋ ਜੋ ਫਰਮਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਆਵਣਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਪਰਤ ਆਏ।¹ ਇਹ ਫ਼ਤਹ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਲੋਂ ਭਾਰੀ ਜਗੀਰ ਅਤੇ ਸਨਦ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗਈ।

ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਇਹ ਫ਼ਤਹ ਰਾਜਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿੱਤਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰੀ ਤੁਲਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਧਾਵਿਆਂ ਦਾ ਉਹ ਭਾਰੀ ਦਰਿਆ ਜੋ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਰ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅੱਜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਹ ਰੁਕ ਹੀ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਲਟਾ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਵਗਣ ਲੱਗਾ। ਰਾਜਾ ਜੈ ਪਾਲ ਦੇ ਅਸਫ਼ਲ ਧਾਵੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦਲਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਸਰਹਦ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਤ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਜਿਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਮੂਰਲੰਗ ਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹਿੰਦੀਆਂ ਲਈ ਡਰਾਵਣਾ ਭਾਸਦਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਠਾਣ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਯਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਫ਼ਤਹ

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਤੋਂ ਵੇਹਲ ਪਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂਬੜਾ ਕੰਮ ਜੋ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਰਸਦ ਆਦਿ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ 8 ਵੈਸਾਖ 1876 ਬਿ: ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਦੋਂ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਥੇ ਮਤਾ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਦਸਤਾ ਜਫ਼ਰ ਜੰਗ, ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ, ਦੂਜਾ ਜੱਥਾ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ, ਤੀਜਾ ਦਸਤਾ ਖਾਸ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਜੇਹੜੇ ਜਥੇ ਨੂੰਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਜਰ-ਸਾਹ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਸਦ ਆਦਿ ਦੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਐਸਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਥੋਂ ਸਾਰਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਮਿਆਨ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ।

19 ਵੈਸਾਖ ਨੂੰ ਇਹ ਦੋਵੇ ਦਲ ਇਲਾਕਾ ਭਿੰਬਰ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਰਾਜੌੜੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ, ਇਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਅਗਰਖਾਨ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਐਹਦਨਾਮੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਈ ਕੁ ਅਯੋਗ ਕੰਮ ਕਰ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਦ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਅਗਰ ਖਾਨ¹ ਨੇ ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਡਿੱਠਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਰਾਤੋਂ ਰਾਤ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਰਹੀਮਉਲਾ ਖਾਨ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਹ ਆਦਿ ਦੱਸਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਹੀਮਉਲਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਪਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜੌੜੀ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਥੋਂ ਦੋਵੇਂ ਦਸਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧੇ, ਪਰ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵਾਧੂਭਾਰ ਇਥੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਥੋਂ ਪਹਾੜੀ ਫੇਰਵਿਆਂ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਗਏ। ਇਉਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਭਾਗ 21 ਜੇਠ ਨੂੰ ਬਹਿਰਾਮਗਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖਾਨ ਹਾਕਮ ਸੁਪਨ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਤਹਿਤ ਮੰਨ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖ਼ਿਲਤਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ। ਇਥੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖਾਨ ਹਾਕਮ ਪੁਣਛ ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਲਸ਼ਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਜੰਗ ਲਈ ਭਾਰੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤ

ਏਸ ਨੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਕੇ ਤੇ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਖਤ, ਪੱਥਰ ਸੁਟਵਾ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨੇ ਉਸਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਤੁਪਰੰਤ ਸਾਰੇ ਨਾਕੇ ਵੈਰੀ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਐਸਾ ਗੋਲੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਇਆ ਕਿ ਖਾਨ ਡਾਢਾ ਅਧੀਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਬਾਹੀ ਹੇਠ ਬਰੂਦ ਭਰਕੇ ਜਦ ਪਲੀਤੇ ਦਾਗੇ ਗਏ, ਤੇ ਬਾਹੀ ਡਿੱਗ ਪਈ ਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ ਕਿ ਪਲ ਦੋ ਪਲ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੋਥਾਂ ਹੀ ਲੋਥਾਂ ਦਿਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖਾਨ ਨੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸਣੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਫੜ ਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਮੁਹਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਰ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਮੁੜ ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਲਾਗੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਤਕੜੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਰਿਹਾ। ਇਉਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਂ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋ 13 ਹਾੜ ਨੂੰ ਸਰਾਏ ਇਲਾਈ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਸੂਹੀਆਂ ਨੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆ ਦੱਸੀਆਂ ਕਿ ਜਬਾਰ ਖਾਨ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਅਫਗਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਰਸਤੇ ਰੋਕੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ ਜਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਆਰਾਮ ਦੇ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਰਨੈਲ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੈਰੀ ਤੇ ਕਰੜਾ ਧਾਵਾ

ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੇ ਵੈਰੀ ਪਰ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਲ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨੀਯਤ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਧਾਵੇ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੀਆਂ। ਜਦ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਈ, ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਕਹਿਰ ਦੀ ਅੱਗ ਵਸਾਈ ਗਈ ਕਿ ਜਾਣੇ ਹਨੇਰ ਵਰਤ ਗਿਆ। ਜਰਨੈਲ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਇਕ ਉਚੇਰੀ ਥਾਂ ਪੁਰ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਏਥੋਂ ਬਹੁਤ ਕਰੜੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਵੈਰੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅੱਗੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜ਼ਬਾਰ ਖਾਨ ਭੀ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੇਹੜਾ ਸੌਖਾ ਹੀ ਕਾਬੂ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪਥਰੀਲੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤੇ ਖੰਦਕਾਂ ਵਿਚ ਐਸਾ ਬਚਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਮਾਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲਿਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਭੀ ਆਪਣਿਆਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਂ ਹਟੀ। ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਇਹ ਅਜੇ ਏਸੇ ਹਲਚਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬਹਾਦਰ ਜ਼ਬਾਰ ਖਾਨ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਅਮੋਲਕ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਝੱਟ ਬਲਵਾਨ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਦਸਤੇ ਨੂੰ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਡਦਾ ਹੋਇਆ ਹੱਲਾ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਪਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਸਣੇ ਦਸਤੇ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ। ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਜਦ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਜੱਥੇ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਕੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਗਲ ਜਾਂ ਪੈਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਬੱਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਐਸੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੁਥਮਗੁੱਥਾ ਹੋਇਆਂ ਤੇ ਉਹ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਖੜਕੀ ਕਿ ਮੈਦਾਨ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਜ਼ਬਾਰ ਖਾਨ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲੜਿਆ, ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਫ਼ਗਾਨ ਬੜੀ ਅਧੀਰਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ, ਰਸਦ ਤੇ ਗੋਲਾ ਬਰੂਦ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਘੋੜੇ ਆਦਿ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਛੱਡ ਗਏ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਬੜੀ ਅਧੀਰਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ, ਰਸਦ ਤੇ ਗੋਲਾ ਬਰੂਦ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਘੋੜੇ ਆਦਿ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਛੱਡ ਗਏ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਮੇਹਰਦਿਲ ਖਾਨ ਤੇ ਮੀਰ ਅਖੋਰ ਸਮਦ ਖਾਨ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕਤਲ ਹੋਏ। ਸਰਦਾਰ ਜ਼ਬਾਰ ਖਾਨ ਆਪ ਭੀ ਸਖਤ ਫੱਟੜ ਹੋਇਆ ਤੇ

ਬੜੀ ਔਖ ਨਾਲ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਰ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਹੋਰ ਚੌਕੀਆਂ ਭੀ ਫਤਹ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। 22 ਹਾੜ ਸੰਮਤ 1876 ਬਿ: ਸੰਨ 1819 ਈ: ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦਲਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਭਾਰੀ ਫਤਹ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ ਜਿਸਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਕੰਠਾ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਗਲ ਪਾਇਆ। ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਇਥੋਂ ਸਿੱਧੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟਰਲ ਲਈ ਅਣਗਿਣਤ ਮਾਇਆ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਈ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਸ਼ਾਹਿਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਵਲੋਂ ਦੀਪਮਾਲਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਬਜ਼ਾਰ ਸਜਾਏ ਗਏ ਸਰਬੱਤ ਜਨਤਾ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਇਸ ਭਾਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਆਏ ਤਾਂ ਇਥੇ ਭੀ ਰੰਣਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਗਰੀਬਾਂ ਅਨਾਥਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਰਹੇ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ, ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ।

ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਜਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਫਤਹ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਜਲੂਸ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫੇਰਿਆ ਗਿਆ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਰੇ ਗਏ।

ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹਾਫਜ਼ ਅਬਦੁਲਾ ਖਾਨ ਨੇ ‘ਸਫੈਦ ਪਰੀ’ ਨਾਮੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘੋੜਾ-ਜੋ ਸੁਹੱਪਣ ਤੇ ਚਪਲਤਾ ਲਈ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ- ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੀਯਤ ਹੋਣਾ

ਅਗਸਤ ਸੰਨ 1820 ਈ: ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਵੀਰਤਾ ਤੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਫਲ ਹਾਕਮ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਐਡੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਮਨ-ਭਾਵਣੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ

ਵੱਖ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ¹। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਲੇ ਹੱਥ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਨਾਲ ਚੀਤੇ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਮਾਰਨਾ ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਭਾਂਵਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੋ ਸਾਲ ਤੀਕ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ² ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਪਰ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਸਾਲ 1820 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਲਾਨੀ (ਯਾਤਰੂ) ਮਿਸਟਰ ਮੂਰ ਕਰਾਫਟ (Mr. Moorcraft) ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਇਹ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਦਰੋਗਾ (ਸੁਪ੍ਰਟੈਂਡੈਂਟ) ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀ ਲਈ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ ਦੀ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਵਸਾਈ ਸੀ- ਠਹਿਰਾਇਆ। ਇਸ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਪਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ:-

In this pavilion built by Ranjit Singh this famous traveller William Moorcraft stayed during his visit to the court of Maharaja in May 1820 on his way to Turkistan where he died in 1825.

ਅਨੁਵਾਦ : “ਇਸ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਵਿਚ ਜੋ (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਾਰੀ ਸੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯਾਤਰੀ ਵਿਲੀਅਮ ਮੂਰ ਕਰਾਫਟ ਸੰਨ 1820 ਈ: ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ 1825 ਈ: ਨੂੰ ਮਰ ਗਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਤਬੇਲਿਆਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਵੀ ਤੱਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਵੈਦ ਦਾਨੀ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਲੱਦਾਖ ਪੁੱਜਾ, ਉਥੋਂ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਮੌਸਮੀ ਤਾਪ (ਮਲੇਰੀਏ) ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ।

ਮੂਰ ਕਰਾਫਟ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਰੂਸ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਨੈਸਲਰੋਡ (Prince Nesselrode) ਨੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਰੂਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹੀ ਰਹਿਮਦਿਲ ਹੁਕਮਰਾਨ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਉਨਤੀ ਸੁਣ

ਕੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਰੂਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਾਲੂਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰੱਖਣਗੇ ਆਦਿ¹।

ਕੌਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

11 ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ 1820 ਈ: ਮੁਤਾਬਿਕ 30 ਮਾਘ ਸੰਮਤ 1877 ਬਿ: ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਕੌਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜਨਮਿਆ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਰੁਪਿਆ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ¹।

ਜਰਨੈਲ ਵਨਤੂਰਾ ਤੇ ਐਲਾਰਡ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣਾ

ਜਰਨੈਲ ਵਨਤੂਰਾ ਤੇ ਐਲਾਰਡ ਮਾਰਚ ਸੰਨ 1822 ਈ: ਸੰਮਤ 1879 ਬਿ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਆਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਟਲੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕਰਨੈਲੀ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਪਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਵਾਟਰਲੂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦਾ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਸੰਮਲਿਤ ਤਾਕਤਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਕੈਦ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਦੇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਰਟਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਫਸਰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪਠਾਣੀ ਵੇਸ ਵਿਚ, ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਪੋਸਤੀਨ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਕੁਝ ਟੁੱਟੀ ਛੁੱਟੀ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਸੋ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਰਕਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਤਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਫਰੰਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਲਥਾ ਇਹ ਹੈ:

ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ !

ਜੋ ਜੋ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਸਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਦੀ ਦਰਿਆ-ਦਿਲੀ ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਇਹਨਾਂ ਦਾਸਾਂ ਨੇ ਡਿੱਠਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਧੂਮ ਸਾਡੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਸ੍ਰੀ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਰੁਤਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ! ਜਦ ਇਹ ਟਹਿਲੀਏ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਸੀ, ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਸਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਜੀ ਤੋਂ ਭਰੋਸਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਦਾਸਾਂ ਲਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟਗਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਦਆਰਾ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਸਰਨਾਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਸਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਸ੍ਰੀ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜ ਲਈ ਗੁਣਕਾਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਅਤੇ ਇਹ ਦਾਸ ਦਾ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਸ੍ਰੀ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜ ਲਈ ਗੁਣਕਾਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਅਤੇ ਇਹ ਦਾਸ ਆਪਣੇ ਉਸ ਫੌਜੀ (ਜੰਗੀ) ਹੁਨਰ ਨਾਲ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਰਨੇ ਯੋਗ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ? ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫੁਰਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਹੁਣ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਦੇਸ-ਭਾਸ਼ਾ ਫਰੰਚ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਮੁੜ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਦਰਗਾਹ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਫਕੀਰ ਜੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਫਰੰਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਮਿਹਰ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ ਬਖਸ਼ਣ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਹ ਦਾਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਮਾਣ ਤਾਣ ਕੇ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਪਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੀ ਅਟਲਤਾ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਵਾਗਿਗੁਰੂਜੀ ਦੇ ਦਰ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸੇ ਸੋਧਣਗੇ।

ਅਤਿ ਨਿਮਾਣੇ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਦੇ ਚਾਚਕ :-

ਲਾਹੌਰ

ਸੀ. ਵੈਨਤੂਰਾ

1 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 1822

ਸੀ. ਐਲਾਰਡ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੋਚ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਪੈਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਹਿਣੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ੰਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਡਿੱਠਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਐਨਾ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਕੇਵਲ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਝਾਗ ਕੇ ਇਥੇ ਆਏ ਹਨ, ਛੇਕੜ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੁੱਛ ਗਿਛ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਜਦ ਇਹ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਵਣਾ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਝੀ ਪੰਝੀ ਸੌ ਰੁਪੀਆ ਮਹੀਨਾ ਤਲਬ ਦੇਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਵੈਨਤੂਰਾ ਨੂੰ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਤੇ ਐਲਾਰਡ ਨੂੰ ਘੋੜ-ਚੜਾਂ (ਰਸਾਲਿਆਂ) ਦੇ ਜਰਨੈਲੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਪਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਯੂਰਪੀ ਤਰੀਕੇ ਪਰ ਕਵੈਦ (ਪਰੇਡ) ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ:-

- (1) ਜੇ ਕਦੇ ਯੂਰਪ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲੜਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਬਣੇ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਪਏਗਾ।
- (2) ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਯੂਰਪੀਨ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਖ਼ਤ-ਪੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
- (3) ਆਪ ਨੂੰ ਦਾਹੜੀ ਸੁੱਚੀ ਰੱਖਣੀ ਪਵੇਗੀ, ਅਰਥਾਤ ਮੁਨਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।
- (4) ਗਊਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (5) ਤਮਾਕੂਪੀਣਾ ਛੱਡਣਾ ਪਏਗਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ¹। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਲਾਰਡ ਨੇ-ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਮਾਕੂਪੀਣ ਦੀ ਵਾਦੀ ਸੀ-ਛੇਕੜਲੀ ਸ਼ਰਤ ਲਈ ਕੁਝ ਨਰਮੀ ਚਾਹੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਮਾਕੂਪੀਣਾ ਘਟਾ ਦੇਵਾਂਗੇ, ਪਰ ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਛੁੱਟ ਨਾ ਜਾਏ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪੀਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ, ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਛੇਕੜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਮਾਕੂਪੀਣਾ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਪਿਆ²।

ਨੁਸ਼ਿਹਰੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ

ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਸਿਆਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਇੰਨਾ ਹੀ ਇਹ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀਰਤਾ ਲਈ ਪਿਆਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਾਜ਼ੀਪੁਣੇ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਲਈ ਪਠਾਣ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਸਨ। ਇਹ ਚੋਖੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬਲ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਰਸ਼ੀ ਤਾਕਤ ਵਲੋਂ ਜਿਸ ਕੌਮ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦੋ-ਟੁਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਏ ਉਸ ਅੱਗੇ ਦੂਜੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਦੂਜਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ-ਜੋ ਮੁੱਦਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਆਂਵਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲ ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਬਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਚਲਾ ਆਂਵਦਾ ਸੀ ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਫ਼ਤਹ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੂਲ ਵਾਂਗ ਰੜਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਰੱਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1823 ਈ: ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਗਵਰਨਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਪਰ ਸੀ, ਅੰਦਰੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਅਹੁਦੇ ਪਰ ਸੀ, ਅੰਦਰੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ; ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਹਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਛਿਪਿਆ।

ਅਫ਼ਗਾਨ ਹਾਕਮ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਦੇਖ ਕੇ 12 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਟਕਾ ਦੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਜਹਾਦ (ਧਰਮ ਯੁੱਧ) ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਈ ਸੌ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਮੌਲਵੀ; ਸੱਯਦ ਤੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਵ ਲਈ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਲਈ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ। ਉਹਨਾਂ ਮਲਵਾਣਿਆਂ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਧੁੰਆਂਧਾਰ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਵਾਅਜ਼ ਕੀਤੇ ਕਿ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਕੀ ਬਿਰਧ ਤੇ ਕੀ ਨੌਜੁਆਨ ਸਭ ਗਾਜ਼ੀਪੁਣੇ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਐਸੇ ਮੱਤੇ ਗਏ ਕਿ

ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਕੀ ਬਿਰਧ ਤੇ ਕੀ ਨੌਜੁਆਨ ਸਭ ਗਾਜ਼ੀਪੁਣੇ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਐਸੇ ਮੱਤੇ ਗਏ ਕਿ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਖ਼ਸ਼-ਬਖ਼ਸ਼ਾਵਣੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਨੱਚਦੇ ਹੱਸਦੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਲਈ ਨੁਸ਼ਿਹਰਾ ਤੇ ਹਸ਼ਤਨਗਰ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਚੁਣੇ, ਜਿਥੇ ਇਹਨਾਂ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖਾਣੇ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੜੀਆਂ ਤਆਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨ ਬੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਗਈ, ਇਹ ਇਕੱਠ ਕਿਸੇ ਇਕ ਤਬਕੇ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਹੱਦੀ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਕੌਮਾਂ ਵਲੋਂ ਸੀ¹। ਅਰਥਾਤ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੀਰ, ਬਿਜੌੜ, ਸੁਆਤ, ਬੁਨੇਰ, ਬੈਜ਼ਈ, ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ, ਕਮਾਲਜ਼ਈ, ਮੁਹੰਮਦ, ਅਫ਼ਰੀਦੀ, ਖਟਕ ਆਦਿ। ਗੱਲ ਕੀ ਸੀ ਐਸੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਾਗ ਨਾ ਲਿਆ ਹੋਏ, ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਲੜਾਈ ‘ਲੋਇਆ ਗਜ਼ਾ’ ਵੱਡੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣਾ ਜਾਦੂਫ਼ਰਦਾ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਲਸ਼ਕਰ ਸੌਖਾ ਹੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਵਾਸ ਖ਼ਾਨ ਖਟਕ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਲਸ਼ਕਰ ਖਟਕਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਦੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਜਾ ਧਾਵਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧੇ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਨੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪੱਕੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾ ਕੇ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਐਸਾ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਅਟਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆਵਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਐਸਾ ਘੇਰਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਥੇ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।

ਏਧਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦ ਇਸ ਰੌਲੇ ਗੌਲੇ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੁਰਦੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਅਟਕਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤੌਰ ਦਿੱਤੇ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ 23 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਆਪ ਸਣੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਸ: ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਘਰਜਾਖੀਆ ਆਦਿ ਨਾਮੀ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਦਸਤਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਕੂਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਟਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। 1 ਮਾਰਚ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ

ਹੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਲੂਏ ਨੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੁਣ ਡਾਢੀ ਕਰੜੀ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਧਰ ਮੌਕਾ ਪਾਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਕੁਝ ਗਾਜ਼ੀ ਭੇਜ ਕੇ ਅਟਕ ਦਾ ਪੁੱਲ ਰੁੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਰੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਅਟਕ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਅਗੇ ਪੁੱਲ ਰੁੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਨੇ ਉਥੇ ਹੀ ਡੇਰੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਲੱਗੇ ਬੇੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਪੁਲ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣ, ਪਰ ਪੁਲ ਦੇ ਛੇਤੀ ਬਣਨ ਦੀ ਆਸ ਘੱਟ ਸੀ। ਉਧਰੋਂ ਠੀਕ ਇਕ ਸੂਹੀਆਂ ਸ਼ਨਾਈ ਉਪਰ ਤਕ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਲਿਆਇਆ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਸਹਾਇਤਾ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲ ਗਈ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੱਦ-ਬੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅਟਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਦਿਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਕੇ ਉਛਾਲੇ ਖਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ :- ਅਟਕ (ਦਰਿਆ) ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਅਟਕ (ਰੋਕ) ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਿਤ ਵਿਚ ਅਟਕ (ਝਿੜਕ) ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਟਕ (ਠਾਠ) ਨਹੀਂ, ਉਸ ਲਈ ਅਟਕ (ਦਰਿਆ) ਕਦੇ ਵੀ ਅਟਕ (ਰੁਕਾਵਟ) ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।” ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਝਟ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਵਿਚ ਠੇਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਆਓ। ਇਉਂ ਸਣੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋੜ-ਚੜਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ¹।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਕੰਢੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਗਾਜ਼ੀ ਡਾਢੇ ਅਧੀਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਉਠੇ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ।

ਇਥੋਂ ਰਣ ਛੱਡ ਕੇ ਗਾਜ਼ੀ ਨੁਸ਼ਿਹਰੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਲੱਗੀਆਂ ਉਥੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਖ਼ੈਰਾਬਾਦ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਕੋੜੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਫੌਜ ਉਤਾਰੀ ਤੇ ਇਥੋਂ ਕਈ ਸੂਹੀਏ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਨੁਸ਼ਿਹਰੇ

ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਭੇਜੇ। ਸ਼ੇਖ ਗੁਲਾਮ ਮਹੱਯੁਦੀਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਲੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਬਖਰਾਂ-ਪੁਚਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਪੁਰ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਭੁਗਤਾਈ।

ਇਸੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਜੋ ਸੰਨ 1821 ਈ: ਨੂੰ ਇਕ ਗੋਂਦ ਦੇ ਸ਼ਕ ਕੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਕਾਬਲ, ਬਾਰਕ-ਜ਼ਈਆ ਕੋਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਥੋਂ ਇਸ ਨੇ ਜਦ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਡਿੱਠੇ, ਜੋ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜੇ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਡਾਢਾ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰ ਧਿਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੋਂ ਖ਼ਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਯੋਗ ਅਹੁਦੇ ਪਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਵੈਰੀ ਦਾ ਲਸ਼ਕਰ ਅਣਗਿਣਤ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਦੇ ਪਾਰ ਤਰਕੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਪੁਰ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਅਰਥਾਤ 14 ਮਾਰਚ ਸੰਨ 1823 ਈ:¹ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ, ਸਾਰੇ ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ, ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੰਗ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਛੇਕੜ ਇਹ ਗੁਰਮਤ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਵੈਰੀ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਢਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਜੋ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਮੋਰਚੇ ਮੱਲ ਲਏ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤਣੀ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਇਸ ਗੁਰਮਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕੂਚ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ-ਪਹਿਲਾ ਜੱਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਠ ਸੌ ਘੋੜ-ਚੜੇ ਅਤੇ ਸੱਤ ਸੌ ਪੈਦਲ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸਨ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜੱਥੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਵੈਰੀ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਦਸਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਪੈਦਲ

ਸਨ, ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤੀਜੇ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛੇ ਸੌ ਗੋਰਖੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਇਹ ਸਣੇ ਛੇ ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਕੌਰ ਖੜਗ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ਜਨਰਲ ਇਲਾਰਡ ਅਤੇ ਸ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀ ਸੌਪਣੀ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਹੱਲਾ ਰੋਕਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਕੁਝ ਸਵਾਰ ਤੇ ਪੈਦਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਰਹੇ ਤਾਂ ਜੋ ਜਿਥੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਪਏ ਉਧਰ ਛੇਤੀ ਸਜਰਸਾਹ ਸਹਾਇਤਾ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਏ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਬਿਗਲਚੀ ਨੂੰ ਕੂਚ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਹੋਈ ਤੇ ਬਿਗਲ ਦੇ ਵਜਦੇ ਹੀ ਹਰ ਇਕ ਜੱਥਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ‘ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ, ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ’ ਦਾ ਜੈਕਾਰਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਪੁਰ ਸਵਾਰ ਕੁਝ ਕੁ ਉਚੀ ਥਾਂ ਪੁਰ ਖੜੇ ਸਨ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੂਤੀ ਹੋਈ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਲਿਸ਼ਕਾਰ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦ ਕੋਈ ਜੱਥਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੈਕਾਰਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਅੱਗੋਂ ਗੱਜ ਕੇ ਜੈਕਾਰਾ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰਣਤੱਤੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਿੰਦੇ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰਣਤੱਤੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਿੰਦੇ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਜੈਕਾਰਾ ਗਾਜਾ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਹਟਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੱਥਾ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗਾ, ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਹੀਆ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਇਆ ਤੇ ਆ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਚਾਲੀ ਵੱਡੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ਖੇਸ਼ਰੀ ਦੇ ਪੱਤਣ ਪਰ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਤੋਂ ਚਾਰ ਕੋਹ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਲੁੰਡੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਏ। ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸੀਮ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਭਾਈ ਕੁਝ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਫੌਜੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਦ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵੈਰੀ ਦਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਪਰ ਸਾਡਾ ਵੱਡਾ ਤੋਪਖਾਨਾ, ਜੋ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟ ਤੇ ਵਨਤੂਰਾ ਨਾਲ ਅੱਜ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਨਾ ਆ ਜਾਏ, ਧਾਵਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਪੁਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਮਿਲਾਦ

ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਅਰਦਾਸੇ ਨੂੰ ਅਟੱਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਸਤੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵੈਰੀ ਪਰ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਅੰਧਾਧੁੰਦ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰਸਾਇਆ। ਉਧਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਜਦ ਅਕਾਲੀ ਜੱਥੇ ਪੁਰ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈਂਦਾ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਆਪ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ, ਆਪ ਦੇ ਜ਼ੋਸ ਨੇ ਹੁਲਾਰਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਝੱਟ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨਿ-ਜੰਗ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਭੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਣਤਤੇ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੱਥੇ ਦਰਿਆ ਲੁੰਡੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੁੰਦੇ ਇਕ ਪੱਛੋਂ ਵਲੋਂ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਪੁਰ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਹੁਣ ਡਾਢਾ ਡੱਟ ਕੇ ਜੰਗ ਮਚਿਆ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰੋਂ ਪਰੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਵਧੇਰਾ ਦਬਾ ਨਾ ਪੈ ਸਕਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਝੱਟ ਜਨਰਲ ਏਲਾਰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਸਾਲੇ ਨਾਲ ਜਹਾਦੀਆਂ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਵਧ ਕੇ ਧਾਵਾ ਕਰਵਾਇਆ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਪਠਾਣ ਆਪਣਿਆਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਡੱਟੇ ਰਹੇ। ਹੱਲਾ ਭਾਵੇਂ ਬੜੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

ਹੁਣ ਦੁਪਹਿਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲੜਾਈ ਦੇ ਰੰਗ ਢੰਗ ਨੂੰ ਬਰੀਕੀ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਧਰੋਂ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤੇ ਦੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਗੇ ਡਿੱਠਾ, ਉਹਨਾਂ ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਗਾਜ਼ੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਇਕ ਰਸ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੈਰੀ ਦੇ ਗਲ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਇਕਾ ਇਕ ਗੋਲੀ ਆਈ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘੋੜੇ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਘੋੜਾ ਉਸ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਝੱਟ ਹਾਥੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਅਕਾਲੀਆਂ¹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਡਟੜ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਡਾਢੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਗਲ ਜਾ ਪਏ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁੜ ਆਪਣਾ ਦਸਤਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਜਨਰਲ ਏਲਾਰਡ ਦਾ ਰਸਾਲਾ ਭੀ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਨਰਲ ਵਨਤੂਰੇ ਸਣੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਪੇਸ਼ਗੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਜੋ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁਣ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਅਟਕਾ ਦੇਵੇ।²

ਇਧਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੀ ਪਲਟਨ ਨੂੰ ਜੋ ਬਲ-ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਗੋਰਖੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੁਣ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਲੋੜ ਵੇਖਦਾ, ਆਪ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਉੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਧਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦਾ ਦਿਲ ਵਧਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਐਸਾ ਘਮਸਾਨ ਮਚਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬਿਗਾਨੇ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਡਾਢੀ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦੇ ਪੈਰ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਉਖੜ ਗਏ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਦੂਰ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਠੀਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪੈ ਗਈ ਸੀ, ਇਕ ਕਰਾਬੀਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਧਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਲਨੂਏ ਤੇ ਜਨਰਲ ਵਨਤੂਰਾ ਨੇ ਪੇਸ਼ਗੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਤੇ ਐਸਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਕਦਮ ਭੀ ਗਾਜ਼ੀਆਂ-ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧ ਸਕਿਆ ਤੇ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਹੀ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ¹। ਹੁਣ ਜਦ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਭਾਜ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਖੂੰਹਦੀ ਆਸ ਦਾ ਭੀ ਲੱਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਔਖ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਮਿਚਨੀ ਜਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਲਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਐਸਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀ ਫੇਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭੀ ਨਾ ਲੀਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਮਨ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਐਸਾ ਭੈ ਛਾ ਗਿਆ ਤੇ ਐਸਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ।

ਉਧਰ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਤਾਂ ਪੁੱਛੋ ਹੀ ਨਾ, ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉਖੜੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਲ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਧਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕਈ ਕੋਹਾਂ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਗਏ।²

ਇਹ ਫੌਜਾਂ ਜਦ ਲੌਢੇ ਪਹਿਰ ਫਤਿਹ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਪਰਤ ਕੇ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਦਰ ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਫੱਟੜ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬੜਾ ਖੇਦ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਦਰਿਆ ਲੁੰਡੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਰ ਬੜੀ ਫੌਜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕੁਲ ਫੌਜ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ

ਰਾਜ ਲਈ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਸੇ ਥਾਂ ਪੁਰ ਬਨਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ³ ਅਤੇ ਇਕ ਬੜੀ ਜਰੀਰ ਇਸ ਕੌਮੀ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਸਦਾ ਯਾਦਗਾਰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਹਿਤ ਸਮਾਧ ਦੇ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਲਈ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਭਾਰੀ ਫ਼ਤਹ ਦਾ ਅਸਰ ਸਰਹੱਦ ਪੁਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਮਰੌਦ ਤੋਂ ਮਾਲਾਕੰਡ (ਸੁਵਾਤ) ਤੇ ਰੁਸਤਮ (ਬੁਨੇਰ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖਟਕਾਂ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਤਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਫ਼ਤਹ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਜੋ ਦਬਦਬਾ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਪਰ ਬੈਠਾ, ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਪਸ਼ਤੋ ਗੀਤ ਤੇ ਕਹਾਵਤਾਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ⁴ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਚੋ ਚੋ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ 10,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ।⁵ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਫੱਟੜ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਲਾ ਕੇ 1240 ਸੀ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਚਾਰ ਸੱਦੇ (ਹਿਸਤ-ਨਗਰ) ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਦੇ 17 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ¹।

ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਪਾਸ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤੇ ਖੁਲਮ-ਖੁਲਾ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਪੰਜਾਹ ਘੋੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕੀਮਤੀ ਸੁਗਾਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਜ਼ਾ ਪਾ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਦਰਿਆ-ਦਿਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੀਆਂ ਅਵੱਗਿਆ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬਖਸ਼ੋ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਜ਼ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਸੀਂ ਜੋ ਆਪ ਹੁਕਮ ਕਰੋਗੇ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ 27 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 1823 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਥੇ ਬੜੀਆਂ ਦੀਪਮਾਲਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਹੋਏ।

ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਦਾ ਸ਼ਿਮਲੇ ਜਾਣਾ

ਸੰਮਤ 1884 ਬਿ: (ਸੰਨ 1827) ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਲੋਂ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਮਹਰਸਟ (Lord Amherst)² ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਲਈ ਸ਼ਿਮਲੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਸ਼ਮੀਨੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਮਿਆਨਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ

ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਾਲਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਤੰਬੂਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲਸਤਾਨ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਪਹੁੰਚਣ ਪੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਕਪਤਾਨ ਵੈਡ³ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਏਜੰਟ ਜੋ ਲੁਧਿਆਣੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਕਈ ਮਿਲਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਪੱਕਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਏਲਚੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵਿਚ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਕਈ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਕਪਤਾਨ ਵੈਡ ਆਦਿ ਦਾ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਪਰਤਵੀਂ ਮਿਲਣੀ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਏ। ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਭਿਜਵਾਈਆਂ:- ਦੋ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਵਲੈਤੀ ਘੋੜੇ, ਇਕ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਥੀ, ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਜਵਾਹਰਾਤ ਨਾਲ ਜੜਾਊਤਲਵਾਰ, ਇਕ ਦੋਨਾਲੀ ਬੰਦੂਕ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦਾ ਤਮੰਚਾ, ਦੋ ਮਾਲਾ, ਕੁਝ ਥਾਨ ਕੀਨਖਾਬ ਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਦੀਵਾਨ ਅਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਜੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਾਰੀਆਂ ਖਿੱਲਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਇਉਂ ਹੁਣ ਇਹ ਜੱਥਾ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ 31 ਮਈ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਗਤ ਭਾਗਤ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਲਈ 50000 ਰੁਪਿਆ ਰੋਕ, 50000 ਦੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ, 20000 ਥਾਲ ਫਲਾਂ ਤੇ ਮਿਠਆਈ ਤੇ ਭੇਜੇ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਰਾਮ ਬਾਗ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਹੋਈ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੌਪਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਗਏ, ਇਹ ਪਰਾਹੁਣੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋਏ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਗਾਤਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ

ਹੁਣ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਐਸ਼ਵਰਜ ਦੀ ਚੋਟੀ ਪਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਦਾ ਸੂਰਜ ਦੁਪਿਹਰ ਵਤ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਬੇ ਮੁਲਤਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਪੱਧਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੱਦਾਖ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਝਬਦੇ ਹੀ ਆਪਦੇ ਤਾਬੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਤੇ ਰਾਜੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। 1826 ਈ: ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਨਜ਼ਾਮ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦਾ ਵਕੀਲ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਜ਼ਾਮ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਈ ਚਾਰ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਘੋੜੇ, ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਚਾਂਦਨੀ¹, ਇਕ ਜਵਾਹਰਾਤ ਜੜੀ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ, ਇਕ ਤੋਪ ਤੇ ਕਈ ਬੰਦੂਕਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਲਈ ਆਂਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਈ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਲਈ ਵੱਖ ਸਨ।

ਇਸੇ ਸਾਲ ਸੈਫ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਕਾਮਰਾਨ ਵਾਲੀਏ ਹਿਰਾਤ ਦਾ ਐਲਾਨੀ ਸੁਗਾਤਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1829 ਈ: ਵਿਚ ਬਿਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵਕੀਲ ਆਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਲਿਆਏ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਗੰਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਗਾਤਾਂ ਭੇਟਾ ਕਰਨੀਆਂ

ਸੰਨ 1830 ਈ: ਸੰਮਤ 1887 ਬਿ: ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਵਿਲੀਅਮ ਚੌਥੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਈ ਵਿਲੈਤ ਤੋਂ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਤੋਹਫੇ ਤੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੱਤਰ ਆਪਣੇ ਏਲਚੀ ਦੇ ਹਥੀਂ ਭੇਜਿਆ। ਸੁਗਾਤਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਅਦੁੱਤੀ ਵਲੈਤੀ ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ, ਇਕ ਘੋੜਾ, ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਚੌਪਾਈ ਗੱਡੀ ਸੀ¹ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਲੌਕਿਕ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਸੰਨ 1830 ਈ: ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਸ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਲਾਕਾ ਕੱਛ ਦੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੀ-ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਸਰਜਾਨ ਮੈਲਕਮ ਗਵਰਨਰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਕੇ ਰਾਹ ਬੇੜਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਬਰਨਸ 21 ਜਨਵਰੀ 1831 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਪੰਜ ਦੇਸੀ ਬੇੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਂਡਵੀ ਇਲਾਕਾ ਕੱਛ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇੜਿਆਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਹਟਕਿਆ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਤੁਰੰਤ

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਫ਼ੀਰ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਕਈ ਖੇਚਲਾਂ ਝਾਗਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਟੋਲਾ 27 ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਮਿਸਟਰ ਬਰਨਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਠਹਿਰਾਇਆ।

ਇਥੋਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦਾ ਬੰਨਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਅਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਬੰਨੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ -ਸਫ਼ੀਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ 14੦੦ ਰੁਪਿਆ ਸਫ਼ੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਲਈ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਧਰਿਆ।

ਇਥੋਂ ਤੁਰ ਕ ਸਫ਼ੀਰ ਦਾ ਡੇਰਾ 15 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਛਾਂਗੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 2੦ ਮੀਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਕਈ ਪਤਵੰਤੇ ਸਰਦਾਰ ਆ ਮਿਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਨੰਦ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਉਤਰ ਮਿਸਟਰ ਬਰਨਸ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਟੋਲਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਤਕ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੌਂਪਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਸਨ, ਪਰ ਮੁਖੀ ਪੁਬੰਧਕ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਬਰਨਸ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜਦ ਛਾਂਗੇ ਮਾਂਗੇ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਦਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਸੰਤੀ ਰੰਗ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦਸਤਾ ਸਣੇ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਵਿਚੋਂ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਰੇਲਵੀ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸਫ਼ੀਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 16 ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ 7੦੦੦) ਰੁਪਿਆ ਬਰਨਸ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਆਪ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਗੋਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਰਹੋਗੇ, ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਇਹ ਰਕਮ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਥੋਂ ਤੁਰਕੇ 18 ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਇਹ ਜੱਥਾ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਸੌਂਪਣੀ ਵਿਚ

ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਾ, ਇਕ ਬੜੇ ਬਾਗ ਵਿਚ -ਜਿਥੇ ਜਰਨਲ ਇਲਾਰਡ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ 20 ਤਰੀਕ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੀਯਤ ਹੋਈ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਨੌ ਵਜੇ ਸਵੇਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਸਫੀਰ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਬੜੀ ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ-ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅੱਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੀ ਸਣੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਫੇਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਬਰਨਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪੱਤਰ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਭਰੋਸਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਚੋ ਚੋ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਖ਼ਤ ਕੀਨਖਾਬ ਦੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਥੈਲੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਰ ਸ਼ਾਹੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਖ਼ਤ ਦੇ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸੀਆਂ ਤੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਲਕਾਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਵ ਸਨ-ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਜਾ ਜੋ ਸਦਾ ਆਪ ਦੇ ਸੁਖ ਦੁਖ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਿਲਤ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਸਲਾਮੀ ਤੋਂ ਸਮਝ ਜਾਏ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਸੁਖ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਖ਼ਤ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਲਥਾ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਨੇ ਬੜੀ ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ। ਇਉਂ ਅੱਜ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪਰੇਡ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਫੀਰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪਰੇਡ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਫੀਰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵੈਦਦਾਨੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਭੁੰਨ ਦੇਖ ਕੇ ਸਫੀਰ ਨੇਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾਂ ਕੀਤੀ। ਮਿਸਟਰ ਬਰਨਸ 16 ਅਗਸਤ ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਰਿਹਾ। ਬਰਨਸ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਕ ਦਰਬਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਇਕ ਜੜਾਊਕਮਾਨ ਸਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੀਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਘੋੜਾ ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ-ਜਿਸ ਪਰ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸ਼ਾਲ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ-ਮਿਸਟਰ ਬਰਨਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੋਹਫਾ ਮਿਸਟਰ ਲੀ-ਜੋ ਬਰਨਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਭਾਰੀ ਖਿਲਤਾਂ ਭੀ ਬਖਸ਼ੀਆਂ।¹ ਸਫ਼ੀਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਖਾਸ ਕਰ ਜਗਤ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੀਰੇ ‘ਕੋਹੇਨੂਰ’ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਿ. ਬਰਨਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਕਾਰ ਮੁਰਗੀ ਦੇ ਅੰਡੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਜਚਮ ਐਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੇ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਠਹਿਰਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਤੋਲ ਸੀ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਜ਼ੂ-ਬੰਦ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਅਮੋਲਕ ਹੀਰੇ ਸਨ ਜੋ ਚਿੜੀ ਦੇ ਆਂਡੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਗਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਲ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਚੌਦਾਂ ਤੋਲੇ ਸੀ। ਇਸ ਉਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਬੀਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਸਾਫ਼ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਖਰਾਜ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਤੋਲ ਸਤਾਰਾਂ ਤੋਲੇ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਪੰਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਮਿਸਟਰ ਬਰਨਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਚਾਕਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਕ ਖ਼ਤ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਲਈ ਮਿਸਟਰ ਬਰਨਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ।

16 ਅਗਸਤ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸਫ਼ੀਰ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਜੱਥੇ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵੱਲ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾ ਕੇ ਸੁਣਾਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਫ਼ੀਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦੇ ਭੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। 25● ਰੁਪਏ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਏ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮਿਸਟਰ ਬਰਨਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੁਧਵਾਇਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੌਮ ਦੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਅਟੱਲ ਰਹੇ। ਇਹ ਅਰਦਾਸਾ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹ’ ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗਿਆ, ਪਰ ਬਰਲਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਜ਼ਲ ਇਹ ਸਫ਼ੀਰ ਫਲੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਇਥੋਂ ਛੇਕੜਲੀ ਵਿਦੈਗੀ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ।

ਲਾਰਡ ਬਿਨਟਿੰਕ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮਿਲਣੀ

ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 1831 ਈ : ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ 1888 ਬਿ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਰਡ ਬਿਨਟਿੰਕ (Lord Bentinck) ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਿੰਦ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੂਸ ਦੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ ਸੀ-ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਚਾਲੂਕਰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਰਾਜਸੀ ਗੱਲਾਂ ਐਸੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਬਾਨੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਲਣੀ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ, ਸਰਦਾਰ ਧਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ, ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਤੇ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੀਯਤ ਹੋਏ, ਇਹ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਅੱਗੋਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਇਆ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਅੱਖ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਚਾਤਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਨੇ ਜੋ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਫਕੀਰ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ “ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤੇਜਸੀ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਚਲਾਲ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਅੱਖ ਉਠਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਾਂ।” ਫਕੀਰ ਤੋਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਇਹ ਉਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਕਪਤਾਨ ਵੈਂਡ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਤਰੀਕ ਤੋਂ ਥਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਰੋਪੜ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਤੇ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰਵਾਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ। ਉਧਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੋ ਦਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇਜ਼ਾ-ਬਰਦਾਰ ਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਸਾਲ ਅਤੇ ਇਕ ਪਲਟਨ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ, ਦੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪਲਟਨਾਂ, ਅੱਠ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਵਣੀਆਂ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਨੀਯਤ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਰੋਪੜ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ। ਇਉਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ,

ਤੰਬੂ, ਡੇਰੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਜੀਣ ਲੱਗੇ। ਜਦ ਦੋਵੇਂ ਕੈਂਪ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਤਦ 1 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 22 ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਧਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 15 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਆਏ, ਇਥੇ ਸਰ ਕਲਾਡ ਵੈਡਰ ਹੈਜ਼ੰਟ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਆਇਆ। ਇਥੋਂ ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਪਤਵੰਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਕਾਠਗੜ੍ਹ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ-ਜੋ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਉਤਰ ਵੱਲ ਹੈ- ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਨੇ ਸਲਾਮੀ ਉਤਾਰੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵਲੋਂ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਰਮਜੀ ਅਤੇ ਚੀਫ਼ ਸਕੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੁਖ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪੁੱਛ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆਏ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਛਕਣ ਛਕਾਉਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਵੱਲ ਪਰਤ ਗਏ।

ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੰਵਰ ਖੜਗ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ਰਾਜਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਜਦ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਵੰਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਤੰਬੂਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪੁਰ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਾਇਆ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸੁਖ ਅਨੰਦ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਛੀ, ਤਦ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਮਨ-ਭਾਂਵਦਾ ਚਜ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਉਂ ਇਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਸਮ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ 26 ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਦਿਨ ਦੋਵਾਂ ਹੁਕਮਰਾਨਾ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਲਈ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ।

26 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਅੱਠ ਸੌ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਵਾਰ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖਲੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਆਪਣੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਪੁਸ਼ਾਕੇ ਸਜਾਏ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆ ਗਏ,

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਭੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਪੁਸ਼ਾਕਾ ਪਹਿਨਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਸੌ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਛਾਤੀਆਂ ਭੈ ਭੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ -ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੈਂਪ ਵੱਲ ਚਾਲ ਪਾਏ। ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂਜੀ ਕੀ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹ’ ਬੁਲਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਜੇ ਸਜਿਹੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵੱਲ ਇਹ ਜਲੂਸ ਵਧਿਆ¹; ਅੱਗੋਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਸਣੇ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਤੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਆਏ। ਇਉਂ ਜਦ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਹਾਥੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਹਾਥੀ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਦ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਪੰਜਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੁਖ ਅਨੰਦ ਪੁੱਛਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਾਥੀ ‘ਗਣੇਸ਼ ਮੁਖੀ’ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਵਿਚੋਂ, ਜੋ ਬੜੇ ਉਚੇ ਕੱਦ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਸਤਾਨਾ ਹਾਥੀ ਸੀ, ਉਠ ਕੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਹਾਥੀ ਪਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਛਬ ਅਤਿ ਮਨਮੋਹਣੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਜਲੂਸ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੁਕਮਰਾਨ ਹਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੱਥ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੰਦਰ ਆਏ, ਅੱਗੋਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ, ‘ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ’ ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਫ਼ਤਹ ਗਜਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜੜਾਊਕੁਰਸੀਆਂ ਉਪਰ ਸਜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਤਾਰ ਜੜਾਊਕੁਰਸੀਆਂ ਉਪਰ ਸਜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਪਜ ਸਜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਸ਼ੋਭਤ ਸਨ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੀ ਸਮੇਂ ਅਨੁਕੂਲ ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਘੋੜੇ ਬਾਬੂਗੜ੍ਹ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚੋਂ, ਇਕ ਬਰਮੀ ਹਾਥੀ, ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਵਿਦੈਗੀ ਹੋਈ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਮਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਕੋਤਲ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ-ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਆਏ ਸਨ-ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ, ਹੁਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੁਕਮਰਾਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵੱਲ ਗਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਡੇਰਾ ਬਹੁਤ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਸ਼ਮੀਨੇ ਦਾ ਸ਼ਾਮਿਆਨਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਛੱਬ ਵੇਖਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਚੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮਨਾਂ ਪਰ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਚੋਬਾਂ ਅਤੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਕਲੀਨ (ਗਲੀਚੇ) ਇਸ ਸਜਾਵਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੂਣਾਂ ਵਧਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤਕ ਦੋਵੀਂ ਪਾਸੀਂ ਫੌਜ ਖੜੋਤੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਪਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪਾਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਗਏ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਰਜਮੰਟ ਸਫ ਬੰਨ੍ਹੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਜਾ ਵਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਸਵਾਰੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆ ਗਈ, ਤਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਭੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਆਏ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਾਥੀ ਪਰ ਆ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਜੋ ਦੋ ਪਾਸੀਂ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਈ। ਉਧਰੋਂ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੇ ਸਲਾਮੀ ਉਤਾਰੀ, ਹੁਣ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਜਲੂਸ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬੜੇ ਗਹੂਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ, ਇਸ ਪਰ ਡਾਢੇ ਬਰੀਕ ਫੁੱਲ ਪੱਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਲਮੇ ਸਿਤਾਰੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਚੌਵੱਲੀਂ ਜ਼ਰਬਫਤ ਦੀਆਂ ਕਨਾਤਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਵਡਮੁੱਲੇ ਪਸ਼ਮੀਨੇ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਜੜਾਊਤਖਤ ਜਗਮਗ ਜਗਮਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਪਰ ਸੁਹਣੀ ਚਾਨਣੀ ਤਣੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਖਤ ਪਰ ਦੋ ਕੁਰਸੀਆਂ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਲੰਮੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੁਰਸੀਆਂ ਧਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਪਰ ਜਾ ਬੈਠੇ।

ਇਹ ਦਰਬਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਖਚਾਖਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਸਾਹਮਣੇ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਮੋੜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ 1੦1 ਥਾਨ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਪਸ਼ਮੀਨੇ ਤੇ ਸ਼ਾਲਾਂ ਦੇ, ਚਾਰ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਘੋੜੇ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ, ਦੋ ਹਾਥੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਹੱਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੜਤ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਗਵਰਨਲ ਜਨਰਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਣੀਆਂ ਗਵਰਨਰ
 ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਰਚਿਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ¹। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ
 ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸੁਆਦਲੇ ਖਾਣੇ ਤਿਆਰ
 ਕਰਵਾਏ। ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਸਾਰਾ
 ਦਿਨ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਸੂਰਜ ਅਲੌਪ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ,
 ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਡੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਏ।
 ਜਦ ਉਹ ਤੰਬੂਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਅਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ
 ਗਏ ਅਤੇ ਨੀਯਤ ਥਾਂ ਪੁਰ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਜਿੰਨੀਆਂ ਲੇਡੀਆਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਈਆਂ
 ਸਨ, ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪੁਰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਖਾਣਾ ਛਕਣਾ ਆਰੰਭ
 ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੇ ਖਾਧਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ
 ਦਾ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਵਾਜਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਨੂੰ ਦੁੱਗਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ
 ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਚਾਲੂ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਬੜੇ ਮਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ
 ਕੀਤਾ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਲਈ ਡੇਰੇ
 ਬੁਲਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ
 ਤੁਰੇ, ਅਗੋਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਉਂ
 ਦੋਵੇਂ ਹੁਕਮਰਾਲ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਖੇਮੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੈਂਪ ਵੀ ਬਹੁਤ
 ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੈਂਕੜੇ ਮੇਮਾਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਪੁਰ ਸਜੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ
 ਜੜਾਊਕੁਰਸੀ ਪੁਰ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੁੱਖ ਆਨੰਦ
 ਪੁੱਛਣ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਵਾਜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤਬ ਦੱਸਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ
 ਹੀ ਦਿਲਖਿੱਚਵਾਂ ਵਾਜਾ ਗੋਰਿਆਂ ਵਜਾਇਆ। ਪੰਜ ਛੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ
 ਦੀ ਕਵੈਦ ਦੇਖੀ, ਪਹਿਲੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਲਟਨਾਂ ਦੀ ਕਵੈਦ ਹੋਈ, ਛੇਕੜ
 ਰਸਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤਬ ਦੱਸੇ, ਫੇਰ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਆਪਣੇ
 ਕਮਾਲ ਦਾ ਦਿਖਲਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ
 ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਏ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਵਨਤੂਰਾ,
 ਰਾਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਆਦਿ ਨੇ ਐਸੇ ਐਸੇ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਜੰਗੀ ਕਰਤੱਬ

ਦੱਸੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਸਚਰਜ ਰਹਿ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਜੰਗੀ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਐਨੇ ਨਿਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ²। ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੂਰਮ ਗਤੀ ਦੇ ਜੱਸ ਨੇ ਵੀ ਹੁਲਾਰਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਆਪ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘੋੜੇ 'ਲੈਲੈ' ਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਕ ਗੜਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਪਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਘੋੜਾ ਉਡਾ ਕੇ ਲਿਆਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਨੌਕ ਨਾਲ ਐਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਾਏ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਇਕ ਫੁੱਲ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਤੇ ਫੌਜੀ ਕਮਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਡਾਣ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਵੱਲ ਵਿਦਾ ਹੋ ਆਏ। ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵੈਦ ਡਿੱਠੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਗੋਲਦਾਜ਼ੀ ਤੇ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਦਾ ਕੂਚ ਦਾ ਢੰਗ ਵੇਖ ਕੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ, ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਦੀ ਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਲੀਅਹਿਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੌਂਪਣ ਬਾਰੇ ਮੁਖੀ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਾਰਡ ਬਿਨਟਿੰਕ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਬਹੁਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਝੁਕਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਦਿਲ ਤੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਉਪੋਕਤ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੰਥ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਇਕ ਪਾਵਨ ਅਮਾਨਤ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧੇਰੀ ਸੋਚ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ ਜਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ, ਅਰਥਾਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਕੋਲੋਂ ਸਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਣਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਜਾਤੰਤਰ ਰਿਆਸਤ (Republic) ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ੋਕ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। 1 ਨਵੰਬਰ, 1831 ਈ: ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੁਕਮਰਾਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਲ ਵਿਦਾ ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ 16 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ: ਮੇਹਰਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਵਾਲੀਏ ਕੰਧਾਰ ਦਾ ਏਜੰਟ ਮੀਰ ਆਕੋ ਖ਼ਾਨ ਸਣੇ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੇਹਰਦਿਲ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਹ ਏਜੰਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਸ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਖ਼ਿਲਤ ਏਜੰਟ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸੁਗਾਤਾਂ ਖ਼ਾਨ ਲਈ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਇਹੀ ਸਾਲ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਨੌ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜੋ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਦੁਰਭਿੱਖ

ਸੰਮਤ 1890 ਬਿ: ਸੰਨ 1833 ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਬੜਾ ਦੁਰਭਿੱਖ ਪਿਆ, ਸੈਂਕੜੇ ਘਰਾਣੇ ਇਸ ਅਪਦਾ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਭੱਜ ਨੱਠੇ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਦਰਿਆ-ਦਿਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਉਪਾਅ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੋਤਵਾਲ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਆਦਿ ਕਈ ਅਹਿਲਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਚ ਖ਼ਰਾਕ ਦੇਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੁਰ ਲਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਲੋਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਸਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਮੁਫ਼ਤ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ¹। ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਤੇ ਮੀਆਂ ਸਮਦੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਏ ਤੇ ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਦੁਰਭਿੱਖ ਹਟ ਨਾ ਗਿਆ ਇਹ ਸਹਾਇਤਾ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਚੋਖੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ

ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ 1891 ਬਿ: ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 1834 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਇਹ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਸਣੇ ਸਬੰਧਿਤ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ

ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਵੈਡ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਰਨਸ ਦੀ ਰਾਇ ਦੀ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਸਕੇਗਾ? ਜੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਣਗੇ? ਜੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਣਗੇ? ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੀ ਹੈ:-

ਸਰ ਕਲਾਡ ਵੈਡ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 3● ਲੱਖ ਗਿਣਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 4 ਕਰੋੜ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਬੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਸੂਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਝੰਗ ਅਤੇ ਡਿਹਰੇ ਆਦਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਅਟਕ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ²।

ਅਲਗਜ਼ੰਡਰ ਬਰਨਸ ਨੇ ਉਤਰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਲੀ ਤੌਰ ਪਰ ਘਾਟੇਵੰਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਐਸੇ ਵਸੀਲੇ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਕਵਾਇਦ-ਸਿੱਖੀ ਬਹਾਦਰ ਫੌਜ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਹ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਕੇ ਪੂਰਨ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਤੇ ਕੌਰ ਨੌ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਹਿੰਮ ਕਰਕੇ ਤੋਰੀ ਗਈ।

ਉਧਰ ਜਦ ਬਾਰਕਜ਼ੀਆ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਇਸ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਭਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਚਨਕਨੀ¹ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾ ਕੇ ਜਦ ਭੱਜਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਘੇਰ ਕੇ ਫੜ ਲਏ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਨੌ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੈਰੀ ਦੇ ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ

ਕਰਵਾਇਆ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਗੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬੰਦ ਪਾਏ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਚਿਹਿਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਉਡਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਇਕ ਤਕੜੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਤਾਕਲ ਤੇ ਜ਼ੇਖਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ²। 6 ਮਈ ਸੰਨ 1834 ਈ: ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਬਾਲਾ ਹਿਸਾਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆਏ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ। ਇਥੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜਹਾਦੀ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਲਸ਼ਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਧਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਲੋੜ ਦਿਸੀ ਉਥੇ ਹੋਕਿਆਂ ਸਾਜ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਐਸਾ ਘੇਰਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਐਸਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਐਸਾ ਅਧੀਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਅਯੋਗ ਗੱਲ ਹੋਈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਕਲੰਕ ਸਦਾ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜਦ ਆਪਣੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਡਿੱਠੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਕੀਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਮੀਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਅਕ ਗਿਆ ਹਾਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਏਲਚੀ ਭੇਜ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੱਦਬੰਦੀ ਠਹਿਰਾ ਲਵੋਂ ਤਾਂ ਜੋ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਝਗੜੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਲਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਾਵ ਸਮਝਾ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਜਦ ਅਮੀਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤਦ ਉਹ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਲੈ ਗਿਆ, ਇਹ ਆਸ ਧਾਰ ਕੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਅਯੋਗ ਕਰਨੀ ਦਾ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਨੇ

ਉਹ ਹੁਲਾਰਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜਤ ਤਕ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੇ ਲਹੂਨਾਲ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨਾ ਬੁਝਾ ਲਵਾਂਗਾ, ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਮੁੜਾਂਗਾ। ਏਧਰ ਇਹ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਉਧਰ ਫਕੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਬੜੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ-ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਆਪ ਲਈ ਅਤਿ ਭਿਆਨਕ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਅਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬੱਚਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇ-ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂਆਪ ਦੇ ਇਸ ਅਯੋਗ ਕਾਰੇ ਬਦਲੇ ਡੁੱਲ੍ਹੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪਛਤਾਓ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਾਣ ਦੇਵੋ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕਰੀਏ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਫਕੀਰ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਪਸ਼ਚਾਤਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੜੀ ਇਜ਼ਤ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਘ੍ਰਿਣਤ ਕੰਮ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਪਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਦਾ ਬਦਲਿਆ, ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕਰੜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ, ਪਰ ਫਕੀਰ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨਪੁਰ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਾਇਦਾ ਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਟਾਲ ਦੇਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਹੋਇਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਹੱਦ ਪਰ ਮਿਚਨੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਢੇਰੀ ਵਿਚ (ਜੋ ਅਜ ਕਲ੍ਹਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਕਰ ਗੜ੍ਹ ਜਾਂ ਸ਼ਬਕਦਰ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ) ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਵਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਲਏ।

ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਮੁਲਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਲਈ

ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਜਦ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਈਸਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਰੀਰਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਗਈਆਂ:-

ਪਹਿਲੀ ਜਾਰੀਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕੋਹਾਤ ਅਤੇ ਹਿਸਤੇ-ਨਗਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਦੀ ਵਾਰਸ਼ਕ ਆਮਦਨ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ 25000) ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਈਸਾਂ ਅਤੇ ਅਰਬਾਬਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਤੇ ਜਾਰੀਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਹੁਣ ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕਰਕੇ¹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤ ਆਏ।

ਜਨਰਲ ਐਲਾਰਡ ਦਾ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਪਰਤਣਾ

ਸੰਨ 1836 ਈ: ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਐਲਾਰਡ ਛੁੱਟੀ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਇਹ ਇਕ ਖ਼ਤ ਹਕੂਮਤ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ² ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਈ ਲਿਆਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਬੜੀ ਮਨੋਰੰਜਕ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੁਖ ਆਗਰ ਕੰਠ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਅਦਬ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾਈ:-

ਇਲਾਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਮ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ।

ਫਲਕ ਦਰ ਖਿਦਮਤੇ ਉਹ ਬੰਦਾਬਾਦਾ ।

ਬਦਰਗਾਹਸ਼ ਰਸਮ ਅਜ਼ਜ਼ਾ ਯਾਬੰਮ ।

ਦਰਮ ਜਾਂ ਗਰਦਨੇ ਅਜ ਹੁਕਮਸ਼ ਬਤਾਦੰਮ ।

ਬੁਵਦ ਲਾਹੌਰ ਗੁਰ ਮੀਰਮ ਮੁਜ਼ਾਰਮ ।

ਬੁਵਦ ਤਬੂਤ ਦਰ ਗੁੰਚਾ ਅਤਾਦੰਮ³ ।

ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਉਤੇ ਉਹ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਭ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਵਾਹ! ਵਾਹ!! ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਨਿਕਲੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਖ਼ਿਲਤ ਬਖਸ਼ੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਦੱਸੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਵੱਖ 30000 ਰੁਪਿਆ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ।

ਕੌਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ

ਇਹ ਵਿਆਹ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, 23 ਫੱਗਣ 1894 ਬਿ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਿੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦੇ ਘੱਲੇ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵਲੋਂ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੈਨ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ ਸਣੇ ਲੇਡੀ ਫੈਨ ਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਆਏ। ਪਤਵੰਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਨਵਾਬ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਕਲਸੀਆਂ, ਨਰੈਣਗੜ੍ਹ, ਸਿੰਘ ਗੜ੍ਹ, ਮੰਡੀ ਦੇ ਸਕੇਤ ਆਦਿ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕੱਠ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੇ ਮਾਨ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਨਾਲ ਆਓ ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਸਨ ਜੋ ਬੜੀਆਂ ਸਜਾਵਟਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਜਾਂਜੀ ਦੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ 30 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਬੜਾ ਕੋਮਲ ਪਸ਼ਮੀਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਰੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅਟਾਰੀ ਜਾਣ ਲਈ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪਤਵੰਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਸਜੀਲੇ ਹਾਥੀਆਂ ਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਲੂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਿਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਨਿਰਵਿਘਨਤਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੁਤਕੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਰਦਾਸਾ ਹੋਇਆ, ਫੇਰ 225 ਰੁਪਏ ਹਰ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ 5000 ਰੁਪਿਆ ਅਕਾਲੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਪਰਸ਼ਾਦੇ ਲਈ ਦਿੱਤਾ¹। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਪਤਵੰਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦਿਆਂ ਹਾਥੀਆਂ ਪਰ ਦੋ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਮੂੰਹ ਖੋਲੀਆਂ ਥੈਲੀਆਂ ਰਖਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਵੀ ਮੰਗਤਾ ਨਜ਼ਰੀ ਪਏ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਰੁਪਿਆ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਛਬ ਤੇ ਸਜ ਧਜ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੂਰ ਤਕ ਆਦਮੀ ਹੀ ਆਦਮੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਘਾਹੀਏ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਰਨੈਲ ਤਕ ਨੇ ਸਜੀਲੇ ਛਬੀਲੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਬਿਰਧ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਵਿਆਹ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ

ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵਿੱਖਿਆ ਸੁਣਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਅਦੁੱਤੀ ਛਥ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਝੁਮਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਹੰਝੂਕੇਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਭੁੱਖ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਨੁਕਰ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਮੇਲੇ ਲਈ ਕਈ ਲੱਖ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਕਗਰੈਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਲੰਘਣ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਕੋਹਾਂ ਤਕ ਦਰਸ਼ਕ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਹਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪਤਵੰਤੇ ਜਾਂਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਰੁਪਏ ਤੇ ਬੁਤਕੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੈਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਾਥੀ ਇੰਦਰ ਗਜ ਦੀ ਅਮਾਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਥੈਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਹਰਾਂ ਉਡਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਟਾਰੀ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਨਾਲ ਰਿਹਾ, ਅਰਥਾਤ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਵੰਡੇ ਗਏ।

ਹੁਣ ਇਹ ਜਲੂਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨਾਲ ਅਟਾਰੀ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਆਪੋ ਅਪਣੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰੇ ਤੇ ਇਥੋਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਫਰਸ਼ ਪਰ-ਜੋ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਕੀਮਖਾਬ ਤੇ ਮਖਮਲ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ- ਕੁਝ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਇਥੇ ਬੁੱਢੇ ਪਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹਾਦਰ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਣੇ ਆਪਣਿਆਂ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ 101 ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਪੰਜ ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਸਜੇ ਘੋੜੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 51 ਮੁਹਰਾਂ ਤੇ ਇਕ ਘੋੜਾ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 41 ਮੁਹਰਾਂ ਤੇ ਘੋੜਾ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੇਟਾ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ¹। ਫੇਰ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਥਾਂ ਪਰ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੈਨ ਸਣੇ ਸਾਰੇ ਜਾਂਜੀਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਵੱਲ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਇਕ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾ ਤਿਆਰ ਧਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਾਈ ਗਈ ਤੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਕਪਤਾਨ ਵੈਡ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਮਿਆਨੇ (ਚਾਨਣੀ) ਹੇਠ

ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ ਹਾਥੀਆਂ ਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪਿੜ ਵੱਲ ਆਏ। ਹੈਨਰੀ ਫੈਨ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੁਨਿਹਰੀ ਕੁਰਸੀਆਂ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਹੋਰ ਰਾਜੇ ਤੇ ਨਵਾਬ ਸਭ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੁਨਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਬਾ ਦੇ ਕਮਾਲ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੇ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਹੋਏ, ਫੇਰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਨੇਜ਼ਾਬਾਜ਼ੀ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰਜ਼ਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਰਤਬ ਹੋਏ। ਇਸ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਰਚਿਤੀ ਦਾ ਉਹ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਅਜ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠਾ। ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਕਈ ਲੱਖ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਭਾਗ ਤੋਂ ਇਸ ਸੁਭਾਗੇ ਸਮੇਂ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਧਾਰ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਮੁਾਂਦਾਨੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਾ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਸੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ।

ਦਾਨ ਦੇ ਵੰਡਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ (ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਅਟਾਰੀ ਦਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ) ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਬਾਹੀਆਂ ਕਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਹਰ ਇਕ ਬਾਹੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਹਰ ਇਕ ਬਾਹੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਲਗਣ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਚਵਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਲੋਂ ਜੀਵ ਸਿਰ ਇਕ ਇਕ ਬੁਤਕੀ¹ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਲੱਖ ਆਦਮੀ ਸੌਖੇ ਹੀ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਧੱਕਾ ਧੌੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦਾਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਬੜਾ ਬਚਿੱਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਦਾਰ ਚਿਤੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਪਰ ਉਕਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਭਿਖਾਰੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਵਲਟੋਹਾਂ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਸਰਕਾਰ! ਆਪ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਨੂੰ ਜੀਵ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਾ ਭਾਗ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਚੁਕਾਵਾ ਅਜੇ

ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਵੰਡ ਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੇਵੋ। ਜਦ ਕਾਰਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨੀਯਤ ਵੰਡ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾਨ ਸਭ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਜੀਵ ਗਿਣ ਕੇ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਾਵੇ ਪ੍ਰਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇਰੇ ਹੋਰ ਜੀਵ ਕਿੱਥੇ ਹਨ? ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲਟੋਹੇ ਤੋਂ ਢੱਕਣ ਚੁੱਕਿਆ ਜੋ ਮੂੰਹ ਤਕ ਕੀੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦਰਬਾਰ ਅਸਚਰਜ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਦਾਨੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਵੰਡ ਗਿਣ ਕੇ ਲੈਣੀ ਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰਹੋਂ ਗਿਣ ਕੇ ਦਸ ਦੇਹ ਕਿ ਤੇਰੇ ਜੀਵ ਕਿੰਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਸਿਣ ਕੇ ਉਕਾ ਚੁਕਾਣਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਵਲਟੋਹਾ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਭਰ ਲੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਹੱਸ ਕੇ ਇਹ ਭਾਰੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਉਸ ਗਰੀਬ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਧੋਣ ਧੋ ਸੁੱਟੇ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੈਨ ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਮੈਕਗਰੇਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁਪਿਆ ਉਸ ਦਿਨ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਕਮ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 22 ਲੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਹ ਰਕਮ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ 20 ਲੱਖ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਦ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਕੇਵਲ ਦਾਨ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਖਰਚ ਆਇਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕੀ ਪੈਦਲ ਤੇ ਕੀ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਪਗ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕ ਥਾਲ ਮਠਿਆਈ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਸਿਰੋਪੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਦਾਜ ਦਿੱਤਾ:- 11 ਹਾਥੀ, 100 ਘੋੜੇ, 100 ਊਠ, 101 ਗਊਆਂ, 101 ਲਵੇਰੀਆਂ ਮਹੀਆਂ, 500 ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ਾਲਾਂ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਰਕਮ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੇ ਜਵਾਹਰਾਤ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਖੀਨਖਾਬ ਦੇ ਥਾਨ, ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੈਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ 15 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਹੋਇਆ ਸੀ¹।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀ ਸੀ, ਮਾਨੋ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਨਿਹਾਲੋ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਬਣ ਗਈ।

ਇਹ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਦਿਖਲਾਵਾ ਉਕਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਪਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੋਤੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਜਮਰੌਦ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣਾ

ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ 1836 ਈ: ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਡਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨਾਲ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੜੀ ‘ਜਮਰੌਦ ਕਲਾਂ’ ਨਾਮੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ^੨। ਫੌਜੀ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਇਹ ਥਾਂ ਬੜੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਤੇ ਦੌਰਾ ਖੈਬਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕੱਚੀ ਗੜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ।

ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਹਰੀ ਖਹੀ ਆਸ ਦਾ ਲੱਕ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹੱਲਾ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੁੜ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈ ਕੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਪਰ ਆਉਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸੌਂਪਣੀ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਬੇਗਿਣਤ ਮੁਲਖਈਆ ਲਸ਼ਕਰ ਜਮਰੌਦ ਨੂੰ ਮੁੜ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 1837 ਨੂੰ ਇਧਰ ਭੇਜਿਆ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਰੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਵੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੜ ਕੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਅਟਕਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਦੋ ਦਿਨ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਛੇਕੜ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਲੌਡੇ ਪਹਿਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਬਾਹੀ ਡਿੱਗ ਪਈ, ਪਰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਐਡਾ ਦਬਦਬਾ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ

ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਹੁਣ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਲਗਦੇ ਹੱਥ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਡਿਗੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਰੇਤ ਮਿੱਟੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਬੋਰੀਆਂ ਭਰਵਾ ਕੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਮੁੜ ਉਸਾਰ ਲਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਲਿਖ ਭੇਜੀ।

ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ 30 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੈਰੀ ਤੇ ਆਣ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਲਸ਼ਕਰ ਤੋਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ, ਪਰ ਹੱਲਾ ਇੰਨਾ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਦਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਮਝੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਅਗੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਡਟ ਕੇ ਲੜੇ, ਪਰ ਅਖੀਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਦਰਿੜਤਾ ਤੇ ਸੂਰਮਤਾਈ ਦੇ ਅੱਗੇ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਰਣਤੱਤੇ ਵਿਚੋਂ ਹਿਲਣੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਉਧਰੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ ਕਿ ਵੈਰੀ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਭੱਜਿਆ ਅਤੇ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਹੁਣ ਮੈਦਾਨ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵਿਜਈ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਤੋਂ 15 ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ¹। ਅਫ਼ਗਾਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਨੱਸੇ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਦੌਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਦੂਰ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਨੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਸਜਰਸਾਹ ਰਸਾਲਾ ਫੌਜ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਹੌਸਲਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਖਲਬਲੀ ਮਚੀ ਤੇ ਮੁੜ ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਠੀਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਕੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜਿਆ²।

ਇਹ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਫੱਟੜ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਾਂਢਨੀ ਸਵਾਰ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਜਦ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਧਰਤੀ ਨਿਕਲ ਗਈ ਤੇ ਹਾਅ! ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਦੇਰ ਤਕ ਮਾਨੋ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਸਾਗਰਾਂ ਵਿਚ, ਉਹ ਮਨ ਜੋ ਕਦੇ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਦਾ ਜਾਣੂਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬੇਵਸਾ ਹੋ ਕਿ ਗੋਤੇ ਖਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਿੰਨੇ ਦਰਬਾਰੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਸਭ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਹਵਾਈਆਂ ਫਿਰ ਛਾ ਗਈਆਂ, ਛੇਕੜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਉਠਿਆ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਹੀ ਫੌਜਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਇਕ ਮੰਜ਼ਲ ਨੂੰ ਦੋ ਤੇ ਦੋ ਨੂੰ ਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਡ ਕੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ

ਬਦਲਾ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨਾ ਬੈਠਣ।

ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਸਣੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਡੇਰਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਿਹੜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਉਹ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀ ਛਾਵਣੀ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ 100 ਮੀਲ ਦੀ ਵਾਟ 6 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

ਇਧਰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਕੂਚ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨੱਸ ਕੇ ਕਾਬਲ ਜਾ ਵੜੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਘਾਟੀਆਂ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

ਹੁਣ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਰੋਗ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੀਮ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਆਦਿ ਨਾਮੀ ਵੈਦ ਰੋਗ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਯਤਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਆਯੂਰਵੈਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਕਾਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਠੀਕ ਇਹੀ ਹਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੇ ਇਸ ਰੋਗ ਨੂੰ ਵਧਦਾ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ 8 ਜੇਠ ਸੰਮਤ 1896 ਬਿ: ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ 1836 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੀਯਤ ਦਿਨ ਜਦ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪਰ ਸਜ ਗਏ, ਤਦ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਤਕੀਏ ਪਰ ਢੋਹ ਲਾਏ ਹੋਏ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਏ। ਅਗੋਂ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਠ ਕੇ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਈ, ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ 101 ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਨੇ ਸਲਾਮੀ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਏਨਾ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਵੈਦ ਨੇ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਅਡੋਲ ਉਸ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਬਰਾਂਦਰੀ ਦੇ ਚਬੂਤਰੇ ਪਰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਜੋ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ¹।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਦਾ ਸੂਰਜ ਦੁਪਹਿਰ ਵਤ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਸਿਖਰ ਪਰ ਸੀ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਦਬਦਬਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਆਨ ਸ਼ਾਨ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਨਿਗਾਹ ਚੱਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਐਸ਼ਵਰ ਹੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਂਵਦਾ ਸੀ। ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਜਦ ਬਿਰਧ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਜਾ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਤਦ ਥੋੜੀ

ਦੇਰ ਲਈ ਮਨ ਉਦਾਸ ਜਿਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਵਚਿਤ੍ਰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਅੱਖਾਂ ਮੂਹਰੇ ਆ ਖਲੋਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ ਹੈ ਜੋ ਵਗਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਸਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਉਡਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਵੈਰੀ ਦੇ ਸਿਰ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਥਕੇਵੇਂ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੂਲੋਂ ਉਕਾ ਅਵਾਣੂਸੀ, ਅਜ ਕੁਰਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਮੁਣ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਖਿਆਲ ਸੂਰਜ ਅੱਗੇ ਬੱਦਲ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰਾ ਲਈ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਝਲਕਾ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪੋਤਰੇ ਸਾਰੇ ਚਤਰ ਸਿਆਣੇ ਹਨ, ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਵਰਤ ਗਈ, ਛੇਕੜ ਬਿਰਧ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਇਉਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਧੀਮੀਂ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:- ‘ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ! ਆਪ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਜੋ ਅਥੱਕ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂਦੀਆਂ ਧਜੀਆਂ ਵਗਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਫਲ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਘਾਲਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਤਿੱਬਤ, ਸਿੰਧ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤਕ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਪਰ ਸੁਆਸਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਕਦੇ ਮੇਰਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਕ ਸਮਝੋ ਕਿ ਆਪ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਤਿ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਦਾ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਸਭ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੁਲ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਭਲਿਆਈ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਰਹੇਗਾ।’

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਲਾਲੋ ਲਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਜਲਧਾਰਾ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਛੇਕੜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਥ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਤਕ ਕੇ ਹੱਥ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਤਕ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਮਰਤਬਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਵਧਾਣਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਹੱਥ ਲਾ ਲਾ

ਕੇ ਮੋੜਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰੋਪਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਛੇਕੜਲਾ ਦਰਬਾਰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਰੋਗ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਮੰਦਰਾਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਛੇਕੜ 15 ਹਾੜ ਵੀਰਵਾਰ ਸੰਮਤ 1896 ਬਿ:¹ ਛੇ ਘੜੀ ਦਿਨ ਰਹੇ ਮੁਤਾਬਿਕ 27 ਜੂਨ 1839 ਨੂੰ ਉਨਾਹਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭੌਰ ਉਡਾਰੀ ਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੌਮ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉਸ ਅਦੁੱਤੀ ਪੁਰਖ ਦਾ ਛਤਰ-ਜਿਸ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੌਮ ਲਈ ਰਾਜ ਭਾਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ- ਸਦਾ ਲਈ ਉਠ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਰੰਡਾ ਕਰ ਗਿਆ¹।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ 28 ਜੂਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਛੇਕੜ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਦੇਹ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ²। ਉਧਰੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਸਲਾਮੀ ਉਤਾਰੀ, ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਥੇ ਬਿਨਾਂ ਸੁਆਹ ਦੇ ਢੇਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਈ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਬਲਦੇ ਅੰਗੀਠੇ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਂਵਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਬੜੀ ਮਿੰਨਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋੜਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਦੇਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਵਾ ਸੀ³। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੌਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਭਾਗ ਇਥੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ⁴

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਮਲਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਯੂਰਪੀ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਣੀ। ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਫਤਹ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਫੌਜ ਜੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਲਸ਼ਕਰ ਸਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਲਤਾੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਲਵਾਨ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਕਵਾਇਦਦਾਨ ਫੌਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸੰਮਤ 1860 ਬਿਕਰਮੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ 1803 ਈ: ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ “ਸ਼ੇਰ-ਦਲ” ਰਜਬਣ (ਰਜਮੰਟ) ਨੂੰ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾਈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਕਵਾਇਦ ਦੱਸਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਪੂਰਬੀਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਕਵਾਇਦ ਸਿੱਖੀ ਸੀ, ਉਥੋਂ ਨਾਂ ਕਟਾ ਕੇ ਇਥੇ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕਵਾਇਦ ਦੱਸਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ¹। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਜਾਨ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤੇ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਾਇਦ ਸਿੱਖ ਗਏ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਕਟਵਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਇਉਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਵਾਇਦ ਸਿੱਖ ਕੇ ਆਏ ਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਨਾਇਕ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ²। ਕਪਤਾਨ ਵੈਡ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਵਿਭਾਗ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

“ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਵੱਲ ਦਿਵਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਧੌਕਲ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ ਅਫ਼ਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਇਕ ਰਜਮੰਟ ਦਾ ਕਰਨੈਲ ਹੈ³।

ਇਉਂ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਥਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਅਤੁਟ ਯਤਨ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਲਟਨਾਂ ਕਵਾਇਦ ਸਿੱਖ ਗਈਆਂ।

ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁੱਲ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਕਵਾਇਦ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸੰਨ ਸਾਲ ਬਾਰੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭੁੱਲਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਮਿਸਟਰ ਮੈਟਾਕਾਫ’ ਜਦ ਸੰਨ 1809 ਈ: ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਵਾਇਦਦਾਨ ਫੌਜ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਤਾਜ਼ੀਏ ਪਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਕਵਾਇਦਦਾਨੀ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਮਨ ਪਰ ਐਸਾ ਸਿੱਕਾ ਬੈਠਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕਵਾਇਦਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ।

2- ਕੋਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਜਸਵੰਤ ਰਾਇ ਹੁਲਕਰ’ ਰਾਜਾ ਇੰਦੌਰ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਸੰਨ 1805 ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਵਾਇਦ ਦੱਸੋ।

3- ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਲਾਰਡ ਲੇਕ’ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਵਾਇਦ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਪਜਿਆ।

4- ਕੋਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ‘ਇਟਾਲੀਅਨ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਅਫ਼ਸਰ ਵਨਤੂਰਾ ਤੇ ਇਲਾਰਡ’ ਸੰਨ 1822 ਈ: ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਈ ਆਦਿ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਖੋਜ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਨੋ ਕਲਪਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(1) ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- ਸੰਨ 1803 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਸਿਆਲ ਵਾਲੀਏ ਝੰਗ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਸੀ।

ਰਜਮੰਟ ਦੀ ਵੰਡ

ਹਰ ਇਕ ਰਜਮੰਟ ਵਿਚ ਅੱਠ ਕੰਪਨੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌ ਜਵਾਨ। ਸਾਰੀ ਪਲਟਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਕੁਮੇਦਾਰ (ਕਰਨੈਲ) ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ। ਕੁਮੇਦਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਕੁਮੇਦਾਨ (ਮੇਜਰ) ਅਤੇ ਇਕ ਬਖਸ਼ੀ (ਐਕੂਟੈਂਟ) ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹਰ ਇਕ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਦੋ ਜਮਾਂਦਾਰ ਤੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ, ਅਗੋਂ ਇਕ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਭਾਗ (ਸੈਕਸ਼ਨ) ਨੂੰ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹਵਾਲੇਦਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਥੋੜੇ ਕੁਝ ਬਦਲਾਓ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਹਵਾਲਦਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਪੂਰੀ ਪਲਟਨ ਵਿਚ ਇਕ ਗਰੰਬੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ; ਜੋ ਚੰਗਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਛਾਵਣੀ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਪਲਟਨ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਹੀ ਝੰਡਾ ਲੱਗੇ, ਉਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਾਇਆ ਕਰੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲਟਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹਕੀਮ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਰੀ ਰਜਮੰਟ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਗੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਦਵਾਈਆਂ ਮੁਫਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਪਲਟਨ ਨੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੇ ਇਕ ਮੁਤਸਦੀ ਮੁਕਰਰ ਕੀਤਾ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਰਪਟ ਕੁਮੇਦਾਨ ਨੂੰ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਪੁਚਾਣੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਰਜਿਸਟਰ ਲਿਖਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਤਸਦੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਜਮੰਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਰਜਮੰਟ ਦੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹਰ ਇਕ ਰਜਮੰਟ ਲਈ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਜਥਾ (ਅਮਲਾ) ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ 16 ਲਾਂਗਰੀ, 16 ਮਹਿਰੇ (ਮਾਸ਼ਕੀ ਪਾਣੀ ਲਈ), 4 ਝੰਡਾ ਬਰਦਾਰ¹, 8 ਮਿਸਤਰੀ (ਲੁਹਾਰ ਤਰਖਾਨ ਤੇ ਰਾਜ), 8 ਬੇਲਦਾਰ, 8 ਖਲਾਸੀ, 18 ਸਾਰਵਾਨ, 10 ਹਰਕਾਰੇ, ਹਰ ਰਜਮੰਟ ਨਾਲ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਇਉਂ ਹੀ ਹਰ ਇਕ ਪਲਟਨ ਨੂੰ 150 ਤੰਬੂਦਿਤੇ ਗਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੁਮੇਦਾਨ ਨੂੰ, ਇਕ ਇਕ ਹਰ ਇਕ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ, ਇਕ ਤੰਬੂਦੋ ਜਮਾਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ, 2 ਤੰਬੂਗੋਲੀ ਬਰੂਦ (ਮੈਗਜੀਨ) ਲਈ, ਦੋ ਮਿਸਤਰੀਖਾਨੇ ਲਈ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਗੁਰਦਵਾਰੇ) ਲਈ, ਇਕ ਪੇਸ਼ਗਾਰਦ

(ਕੋਟ ਗਾਰਡ) ਲਈ, 1● ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 115 ਕੁਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਤੰਬੂਆਂ ਤੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਲਈ 5● ਉੱਠ ਹਰ ਰਜਮੰਟ ਨਾਲ ਨੀਯਤ ਹੋਏ।

ਫੌਜ ਦੀ ਵਰਦੀ

ਹਰ ਇਕ ਪਲਟਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਰੰਗ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਮਨ ਭਾਂਵਦਾ ਰੰਗ ਪਲਟਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸੀ ਅਸਮਾਨੀ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ, ਲਾਲ ਕੁੜਤੀ (ਜਾਕਟ) ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪਤਲੂਨ, ਜਿਸ ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਪੇਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਚਮੜੇ ਪਿੱਠ ਵਲੋਂ ਮੋਢਿਆਂ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਕਮਰਬੰਦ ਨਾਲ ਆ ਜੁੜਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਕੋਲ ਇਕ ਬੰਦੂਕ, ਸੰਗੀਨ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹਰ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਕੋਲ 5● ਸਿੱਕੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ, ਦੋ ਕੇਸੀਆਂ ਵਿਚ, ਲੋੜੀਂਦਾ ਬਾਰੂਦ ਤਾਮੇ ਦੀ ਕੁਪੀ ਵਿਚ, ਜੇ ਪੇਟੀ ਨਾਲ ਲਟਕਦੀ-ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਨਰੇਬਲ ਵਿਲੀਅਮ ਆਜ਼ਬਰਨ ਸੰਨ 1838 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਇਹ ਜਵਾਨ ਬੜੇ ਉਚੇ ਕੱਦ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁਰਤੀਲੇ ਸਰੀਰ, ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਛਾਂਤੀਆਂ, ਲੰਬੇ ਤਾਕਤਵਰ ਅੰਗ ਬੜੇ ਰੋਹਬਦਾਰ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਕੂਚ ਸਮੇਂ ਇਹ ਬੜੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਬਿਨਾਂ ਥਕੇਵੇਂ ਤਹਿ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਲੰਮੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਕੇਵਲ ਲੋੜ ਸਮੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਹਿ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਕੂਚ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ ਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਅਤੇ ਕਰੜੀਆਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਰ ਵਕਤ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।’

ਬੇਰਨ ਹੂਗਲ (Baron Hugel) ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਕਮਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫੌਜਾਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਹਨ। ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ 22 ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1838 ਈ : ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਜਦ ਦਾ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਤੇ ਚਾਂਦਮਾਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਮਾਲ ਦੱਸਣ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਪੁਰ-ਰੋਹਬ ਚੇਹਰੇ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਾਣ ਤੇ ਚਾਂਦਮਾਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਉਚੇ ਕਮਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ

ਉਕਾ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇੰਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਨਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਜ਼ਰੂਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈ ਹੋਈ ਵੈਰੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਫ਼ਤਹ ਪਾਏਗੀ। ਕੱਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਮੈਨੂੰ ਤੋਪਖਾਨੇ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚਾਂਦਮਾਰੀ ਵਿਖਾਣ ਲਈ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਸਨ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਕਮਾਲ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਫੁੱਡੇ। ਆਸਟਰੀਆ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਕਰਤੱਬ ਵਿਚ ਵਧੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਗੋਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਚਲਾਏ ਉਹ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪਰ ਬੈਠੇ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੁਸਿਆ।”

ਕਰਨਲ ਸਟੈਨਬਾਚ (Col. Stenbach) ਲਿਖਦਾ ਕਿ “ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਬੜੀ ਸੁਥਰੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਬਨਾਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰਾ ਅਸਮਾਨੀ ਤੇ ਹਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਢੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ਾਲਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।” ਡਾਕਟਰ ਹਾਨਿੰਗ ਬਰਗਰ (Dr. Honingberger) ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸਫ਼ਾ 96 ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਸਫ਼ਾ 120 ਤੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਚਿਤਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਠੀਕ ਉਸੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਜਿਹੀ ਅੱਜ ਕੱਲ ਗੋਰਾ ਪਲਟਨਾਂ ਤੇ ਵਾਈਸਰਾਏ ਦੇ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਰਸਾਲੇ ਦੀ ਹੈ। ਪਤਲੂਨ ਨੇ ਜਾਕਟ ਦੀ ਕਟਾਈ ਮੌਜੂਦਾ ਢੰਗ ਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕ ਤੇ ਸੰਗੀਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਕ ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਿ: ਬਾਚ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਆਪ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ :- ‘ਕੂਚ’ ਜਾਂ ‘ਹਲਟ’ ਦੇ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਐਸੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਕਦਮ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੰਪਨੀ (ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ) ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਹੈ। ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੋਟ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਫ਼ ਆਦਿ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਤੇ ਦੋ ਪੇਟੀਆਂ, ਇਕ ਵਿਚ ਸੰਗੀਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਥੈਲਾ ਹੈ। ਕਮਰ-ਕੱਸੇ ਲਈ ਕਮਰਬੰਦ ਹਨ, ਜੋ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਲਟਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦੂਕਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਿੱਠ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਤਲੂਨ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਬਨਾਤ ਦੀ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲ ਧਾਰੀ ਵੀ ਸੀ, ਪੱਗਾਂ ਕਿਰਮਚੀ ਰੰਗ ਦੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਪਰ ਦਬਦਬੇ ਲਈ ਚਮਕਦਾਰ ਜਗਾ ਜਾਂ ਚੱਕਰ ਸਜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਬਰਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਲੰਮੇ ਕੂਚ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੌਖੇ ਹੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤਕ ਕੂਚ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੂਚ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀਆਂ ਜਾਂ ਭਾਰ-ਬਰਦਾਰੀ ਦੀ ਲੰਮੀ ਮੁਥਾਜੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਠੇਕੇਦਾਰ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਰਜਮੰਟ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 30000 ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਬੜੀ ਸੌਖ ਨਾਲ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਖਰਚ ਵਿਚ ਕੂਚ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਰਸਾਲੇ

ਪੈਦਲ ਪਲਟਨਾਂ ਨੇ ਜਦ ਕਵਾਇਦ ਦਾ ਕੰਮ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਸਾਲਿਆ (ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ) ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਆਪਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਪੈਦਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਠਨਾਈ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪੈਦਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਟਕਾਂ ਉਪਰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਸਾਲਿਆ ਨੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਨਾਮਵਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1838 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਡਿੱਠਾ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਰਾਇ ਲਿਖੀ ਹੈ:-

ਸੰਸਾਰ¹ ਭਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹਰ ਫ਼ੌਜੀ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਵਧੀ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਟਰ ਬਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਸਫ਼ਾ 214 ਉਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਸਾਲਾ ਰਜਮੰਟਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਦੀ ਬਾਬਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“ਸਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਕਟਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਕਢ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰੇਸ਼ੀ

ਸੁਫੈਦ ਹੈ, ਪਤਲੂਨਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਗੂੜ੍ਹਾ ਨੀਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਟੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਪੱਗਾਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸੁਰਖ ਰੰਗ ਦੀਆਂ, ਹਨ ਜੋ ਬੜੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਸਜਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਠੀਆਂ ਦਾ ਚਮੜਾ ਸੰਧੂਰੀ ਰੰਗ ਦੀ ਬਨਾਤ ਨਾਲ ਮੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਫੀਤਾ ਤੇ ਝਾਲਰ ਲਟਕਦੀ ਹੈ। ਵਾਗਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ ਸਮਿਆਨ ਨਾਲ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਚਮਕੀਲੇ ਕੁੱਛੇ ਕੜੀਆਂ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਰਦੀ ਨਿਰੋਲ ਰੇਸ਼ਮੀ ਹੈ। ਸਵਾਰ ਲੰਮਾ ਨੇਜ਼ਾ, ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।”

ਤੋਪਖਾਨਾ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਖਾਲਸਾ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਹ ਆਮ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਰਵਾਈ ਹਲਾ ਕਰਕੇ ਵੈਰੀ ਤੋਂ ਤੋਪਾਂ ਖੋਹ ਲੈਣੀਆਂ ਕੋਈ ਕਠਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਮਨ ਭਾਂਵਦੇ ਹਥਿਆਰ ਤੀਰ ਕਮਾਨ, ਚੰਗੀ ਪੋਰੀ ਦਾ ਨੇਜ਼ਾ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਵੀਂ ਤਲਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵੀ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਤੋਪਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੋ 1686 ਈ: ਵਿਚ ਦੋ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਇਕ ਤਰਖਾਣ ਕਾਰੀਗਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਸੰਨ 1701 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਵਰਤੀਆਂ।¹ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਸੰਨ 1710 ਤੇ 1715 ਈ: ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ‘ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ’ ਨੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਲਿਆ।² ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:— ਇਮਲੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦਾ ਤਣਾ ਸਵਾ ਗਜ਼ ਲੰਮਾ ਵੱਢ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਖੋਖਲੀ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਨਾਲੀ ਉਪਰ ਕੱਸ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਜੋ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਰੀਕ ਸੁਰਾਖ ਪਲੀਤੇ ਲਈ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਾਲੀ ਵਿਚ ਬਾਰੂਦ ਭਰ ਕੇ ਲੋਹੇ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਦਾ ਗੋਲਾ ਇਸ ਵਿਚ ਚਲਾਂਦੇ ਸਨ।³

ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵੈਰੀਆਂ ਤੋਂ ਤੋਪਾਂ ਖੋਹੀਆਂ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਸੀ, ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੁਖ ਹਥਿਆਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਜਦ ਪੈਦਲ ਪਲਟਨ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਲ ਲਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਲਾਂਦੇ ਹੋਏ। ਸੰਨ 1814 ਈ: ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਵੱਡੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹ ਕਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਂਕ ਬੈਠ ਗਈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਇਕ ਪਲਟਨ ਨਾਲ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਸਣੇ ਸਮਿਆਨ ਦੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਥੋੜੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤੋਪਖਾਨਾ ਫੌਜ ਦੇ ਵੱਖ ਡੇਰੇ, ਬੇੜੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜੋ ਚੜ੍ਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ:-

- (1) ਤੋਪਖਾਨਾ ਅਸਪੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਖਿਚਦੇ ਹਨ।
- (2) ਤੋਪਖਾਨਾ ਗਾਵੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੈਲ ਖਿਚਦੇ ਹਨ।
- (3) ਤੋਪਖਾਨਾ ਸ਼ੁਰਤੀ, ਹਲਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਉਠਾਂ ਤੇ ਲੱਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ²।
- (4) ਤੋਪਖਾਨਾ ਫੀਲਬਾਤਰੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਜਿਨਸੀ ਤੋਪਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਤੋਪ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਹਾਥੀ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਜੋਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਬਿਖੜੇ ਰਸਤਿਆਂ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇਕ ਤੀਜਾ ਹਾਥੀ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਤੋਪ ਦੇ ਪਿਛੇ ਡਾਹ ਕੇ ਦਬਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਤੋਪਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਵੀ ਲੱਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਠਨ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬੜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ

ਬੜੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜ਼ਿਕਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰੀਆਂ ਸਫ਼ਲਤਾਈਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਜੋ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 1819 ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਉਪਰ ਹਾਥੀਆਂ ਪਰ ਤੋਪਾਂ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਜ਼ੀਮਗੜ੍ਹ ਇਕ ਉਚੀ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ ਪਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਤੋਪਾਂ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨ 1801 ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਚੰਬਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾਂ ‘ਤਾਰਾ ਗੜ੍ਹ’ ਤੇ ‘ਰਹਲੂ’ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਫੀਲਬਾਤਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਨ 1846 ਵਿਚ ਜਦ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਰ ਕਰਨ ਦ ਲੜ ਪਈ ਤਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ¹।

ਸੰਨ 1847 ਈ: ਵਿਚ ਜਦ ਜੇਮਜ਼ ਐਬਟ ਹਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਲਈ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਢੋਂਡ ਕੌਮ ਦੀ ਸੋਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ 2300 ਜਵਾਨ ਪੈਦਲ ਤੇ ਅੱਠ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਅੱਠੇ ਤੋਪਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਲੱਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਰਸਤਾ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਫੀਲਬਾਤਰੀ ਨੇ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਲਗਭਗ ਪੈਦਲ ਰਜਮੰਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਤ ਦੀ ਘਾਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਕਮਾਲ ਪਰ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਮ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਹਨ? ਕੁਝ ਕੁ ਵਾਕਿਫ਼ਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਇ ਲਿਖੀ ਹੈ:—

ਆਨਰੇਬਲ ਆਜ਼ਬਰਨ, ਜੋ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਿੰਦ ਦਾ ਮਿਲਟਰੀ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਤੇ ਫੌਜੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਜਾਣਕਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਆਪਣੀ 3 ਜੂਨ ਸੰਨ 1838 ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਅੱਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਚਾਂਦਮਾਰੀ ਵੇਖਣ ਲਈ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਅਸਾਂ 12 ਅਸਪੀ ਤੋਪਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜੋ ਡਾਢੇ ਵਧੀਆ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਆ ਤੋਪਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਅੱਠ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਗਜ਼ ਤੋਂ ਚਾਂਦਮਾਰੀ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੋਲੇ ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉਪਰ ਜਾ ਕੇ ਪਾਟੇ ਸਨ।” ਫਿਰ 22 ਜੂਨ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- “ਅੱਜ ਮੈਂ 53 ਅਸਪੀ ਤੋਪਾਂ ਕਵਾਇਦ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਰਾਇਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਪਾਸ ਐਸਾ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਤੋਪਖਾਨਾ ਨਹੀਂ।”

24 ਜੂਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ, ਇਸ ਦਿਨ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- “ਮੈਂ ਅੱਜ 13 ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਵੇਖੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਂਦਮਾਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਤੋਪਖਾਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਹਿਲੇ ਗੋਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਾਂਦ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈਰਾਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਾਂਦ ਵਾਲਾ ਪਰਦਾ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਪਿਆ ਸੀ।”

ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਬਾਰੇ ਤੇ ਬੈਰਨ ਹੂਰਾਨ ਦੀਆਂ ਰਾਇਆਂ ਲਿਖੀਏ ਤਾਂ ਲਿਖਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਕਮਾਲ ਡਿੱਠੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ।

ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਬਾਰੇ ਮਿਸਟਰ ਬਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਸਾਡੇ (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰ ਤੇ ਟੋਪੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਰੱਤੀਆਂ ਰੇਸ਼ਮੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਹਨ। ਸਫੈਦ ਪਤਲੂਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਲੰਬੇ ਬੂਟ, ਲਾਲ ਕੁੜਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਕਾਲੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਮਰਬੰਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ

ਕੜੀਆਂ ਕੁੱਡੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਿਆਨ ਵੀ ਇਸ ਹੀ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ।

ਪਾਠਕ ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਐਸੇ ਅਦੁੱਤੀ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣਿਆਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਢਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ:-
ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਉਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੋਪਾਂ ਢਾਲਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਚਾਲੂਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਢਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਬਾਰਕ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਮੀਆਂ ਕਾਦਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਬਾਗਬਾਨ ਪੁਰੀਆ¹ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਈਦਾਗਾਹ ਵਿਚ ਚਾਲੂਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੀਆਂ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਲੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵਿਚ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਢਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਚੌਥਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਨਕੋਦਰ ਪਰਗਨਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਸੀ, ਜੋ ਖਲੀਫ਼ਾ ਇਮਾਮ ਦੀਨ ਤੇਕੈਦੇ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਸੀ।² ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਰਖਾਨਾ ਸ਼ੇਖੋ ਪੁਰੇ ਵਿਚ ਸੀ।

ਤੋਪਾਂ ਢਾਲਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ

ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦੇ, ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਤੋਪਸਾਜ਼, ਮੀਆਂ ਖ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਪੁੱਤਰ ਚੌਧਰੀ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ, ਸੁਧਾ ਸਿੰਘ, ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਲੀ, ਇਮਾਮ ਦੀਨ ਖਤਾਈ, ਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, ਮੁਹੰਮਦ ਹਯਾਤ ਅਤੇ ਬਾਗੀ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ¹।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਪੈਦਲ ਤੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ 123800 ਜਵਾਨ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਪੈਦਲ ਫੌਜ 87000

ਅਕਾਲੀ 5000

ਜੋੜ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਦਾ 92000

ਸਵਾਰ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਸਣੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ 16800

ਸਵਾਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ 15000

ਜੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ 31800

ਸਾਰਾ ਜੋੜ ਪੈਦਲ ਤੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ 123800

ਤੋਪਾਂ ਵੱਡੀਆਂ 284

ਤੋਪਾਂ ਹਲਕੀਆਂ ਸ਼ੁਤਰੀ 400

ਸਾਰਾ ਜੋੜ ਤੋਪਾਂ ਦਾ 784²

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁਲਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ³

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਯੂਧਾਂ ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਿਹਲ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਮੁਲਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਮੋੜਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ:-

(1) ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ

(2) ਸੂਬਾ ਮੁਲਤਾਨ

(3) ਸੂਬਾ ਕਸ਼ਮੀਰ

(4) ਸੂਬਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ

ਸੂਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਮਾਲੀਏ ਆਦਿ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਸੌਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਪਰਗਣਿਆਂ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ) ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ, ਅੱਗੋਂ ਪਰਗਣਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਲਕਿਆਂ (ਤਹਿਸੀਲਾਂ) ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਤਾਲਕੇ ਵਿਚ ਸੌ ਸੌ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ (ਇਲਾਕਾ) ਰੱਖਿਆ।

ਸੂਬੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਾਕਮ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਜ਼ਮ ਜਾਂ ਗਵਰਨਰ ਰੱਖਿਆ, ਇਸ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਕਾਰਦਾਰ (ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ) ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਤਾਲਕੇ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਲਕਦਾਰ ਜਾਂ ਆਮਿਲ (ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ) ਰੱਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀਏ ਆਦਿ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮ, ਕਾਨੂੰਨਗੋ, ਪੰਜ (ਚੌਧਰੀ) ਅਤੇ ਪਟਵਾਰੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਕਾਰਦਾਰ ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੋਤਵਾਲ (ਸੁਪ੍ਰਡੰਟ), ਅਦਾਲਤੀ (ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ), ਮੁਸਤਦੀ (ਸਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ) ਰੱਖੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਫਤੀ, ਗੰਥੀ ਤੇ ਪੰਡਤ ਧਾਰਮਿਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ।

ਹੁਣ ਐਨੇ ਲੰਮੇ ਚੈੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਾਹਰ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਾਖੀ ਲਈ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਬਲਵਾਨ ਫੌਜ ਦੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ।

ਜਦ ਫੌਜਾਂ ਵਧੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਰਚ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵਧ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ।

ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਚੱਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਫਤਹ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕੀ ਵਿਚ ਸਮਝਾ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਡੇ-ਅੱਡ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਨੂੰ ਜੀ ਕੁਲ ਉਪਜ ਵਿਚੋਂ ਛੇਵਾਂ ਭਾਗ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ 'ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ' ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਪਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਟਾਈ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵਧਾ ਕੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਧੋ-ਅੱਧ ਵੰਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਮੁਗਲੀਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਟਾਈ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਾਲੂ ਰੱਖਿਆ ਜੋ ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤਕ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠਵਾਂ ਹਿੱਸਾ¹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਉਣਤਾਈਆਂ ਦਿਸੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਉਂ ਸਮਾਂ ਵੱਧ ਲਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੇਚਲ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਾਧੂਤੇ ਅਯੋਗ ਭਾਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਲੰਮੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਬਟਾਈ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਕਨਕੂਤ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਫਸਲਾਂ ਪੱਕ ਕੇ ਵਾਢੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨਗੋ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਖੇਤ ਦੀ ਲੰਬਾਈ

ਚੌੜਾਈ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿੱਘੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਵਹੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ ਜੋ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਤਾਲਕੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਧਰੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਹਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਤੇ ਸਫੈਦਪੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਨਾਲ ਕਾਰਦਾਰ ਹਰ ਇਕ ਖੇਤ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਗ ਨੀਯਤ ਕਰਦਾ ਜੋ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰੋਕ ਜਾਂ ਜਿਨਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸਾਨ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਮੁਹਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਭ ਕੇ ਵੇਚ ਸਕੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਲਈ ਸਮੇਂ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਾੜੀ (ਰੱਬੀ) ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹਾੜ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਦਿਨ ਤਕ। ਸਾਵਣੀ (ਖਰੀਫ) ਦਾ ਮਘਰ ਦੀ ਛੇਕੜ ਤੀਕ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।¹

ਕਨਕੂਤ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਸਹ ਕਿ ਕਾਰਦਾਰ ਜਾਂ ਤਾਲਕਾਦਾਰ ਬਿਨਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਰਾਇ ਦੇ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨੀਯਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਰ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਹਿੱਸਾ ਨੀਯਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਦਰੀਆਂ, ਪੰਚਾਂ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਵਿਚ ਕਈ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਡਾਢੀ ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ:-

ਚੌਧਰੀਆਂ, ਪੰਚਾਂ ਤੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਲੀਆ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਕਰੋ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਆਮ ਹੁਕਮ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤਿਆਂ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਸਲੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਹਰ ਇਕ ਕਾਰਦਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਲੋੜਵੰਦ ਕ੍ਰਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਆਜ, ਤਕਾਵੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੁਪਿਆ ਦਿੱਤਾ ਜਾਇਆ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਵਧੀਆ ਬੀਜ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬੜਾ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਂਵਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੈਣਦਾਰ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਬਲਦ, ਹਲ ਪੰਜਾਲੀ ਆਦਿ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦੇ ਸੰਦ ਆਪਣੇ ਲੈਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੁਰਕ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਮਾਲੀਆ ਨੀਯਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਾਰਦਾਰ ਵਲੋਂ ਕਰੜਾਈ ਜਾਂ ਬੇਪਰਵਾਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਵਕਤ ਤੀਕ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੌਂ ਸਕਦੇ ਜਦ ਤੀਕ ਸ਼ਕਾਇਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿੰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਦੀ ਆਪ ਤੁਰੰਤ ਪੜਤਾਲ ਕਰਾਉਂਦੇ ਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਦਾਰ ਦੀ ਅਨਿਆਈ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਯੋਗ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਹੋਰਨਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਸੰਨ 1830 ਈ: ਵਿਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਕੁਝ ਕਰੜਾ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਪਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਆਪ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਜਰਨੈਲ ਵਨਤੂਰਾ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਿੰਡੀ, ਤਖਤ ਪੜੀ, ਬੰਦਾ ਕੁਰੀ, ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਸੈਦਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਨਵੇਂ ਲਗਾਨ ਨੂੰ ਵਾਜਬੀ ਸਮਝਿਆ, ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵੈਨਤੂਰਾ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਾਇਤ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾ ਦੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਆਓ ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਿਆ, ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਦੂਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਲਕਾ ਮਾਮਲਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਜੋ ਕਰੜਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲੀ ਰੰਜ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਂਦੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੱਕਾ ਸਮਝੋ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਸਮਝੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਈ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨੇਕ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਉਚ ਆਚਰਣ ਦਾ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕ ਅਜ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਨੇਕੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਦੇ ਸਫਾ 203 ਭਾਗ ਏ ਪਰ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

In A.D. 1830 Maharaja Ranjit Singh hearing of the greivous exaction of his officials, and of the unsatisfactory state of affairs sent General Ventura to assess a portion of the disrict. His assessments affected the jeaka of Rawalpindi, Takhtpari, Banda, Kuri, Mughal and Sayadpur. They were fair and even light, but following on a period of much depression and over-taxation it was with difficulty they were realised. Unfortunately the agents who had to carry out these fiscal measures were rapacious and exacting and gave the Lessess no chance.

Warned at last of increasing disaffection Maharaja Ranjit Singh summoned the heads of tribes and villages to Lahore, treated them with hospitality and distinction, fixed comparatively light assessments and sent them back to their homes assured that what they had suffered was not at his hands, but was the work of his officials. He conferred on them a still greater benefit that even the light assessments, for he sent to realize from them Bhai Dal Singh, a man of known integrity of character and amiable temper whose name will long be remembred as a just and faithful steward.

"Punjab District Gazetteer, Vol : XXVIII.A. of Rawalpindi District 1907, on page 203, Part A.

ਇਥੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਦੇ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਇਲਾਕਾ ਭਿੰਬਰ ਦੇ ਕਾਰਦਾਰਾਂ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਤੇ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਘਨੱਯਾ ਜੋ ਬੜਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਭਲੇ ਸੁਭਾਵ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਭਿੰਬਰ ਦਾ ਕਾਰਦਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ। ਚੌਧਰੀ ਘਨੱਯੇ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਜੋ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਉਹ ਅਸੀਂ ਇਨ ਬਿਨ ਅੱਗੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਵਰਤਾਰੇ ਲਈ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਾਕਿਆਤ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਹਿਤਕਾਰੀ ਸੀ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਮਾਲੀਏ ਬਾਰੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲੀਆ ਜਾਂ ਬਟਾਈ ਦੇ ਮੁਕੱਦਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਦਾਰਾਂ

ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤਦਾ, ਸਗੋਂ ਪਿੰਡਾ ਦੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮਾਲੀਆਂ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਜਾਰੇ (ਠੇਕੇ) ਪਰ ਦੇਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਅਜਾਰੇ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਸਖਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਾਨੀ ਵਰਤਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਵੀ ਨਿਰਮੂਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਹਕ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਠੇਕੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੀ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਤੇ ਅਸੀਂ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ (ਪਾਬੰਦੀਆਂ) ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਜਾਰੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅਜਾਰਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਪਟੇ ਨਾਮੇ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਇਕ ਪਟੇ-ਨਾਮੇ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ:-

17285000) ਮਾਲ ਗੁਜਾਰੀ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ

20000000) ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਰੀਰਾਂ

80250000) ਹੋਰ ਜਾਰੀਰਾਂ

23000000) ਮਸੂਲ ਰਾਹਦਾਰੀ, ਮੋਹਰਾਨਾ।

ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹੋਰ ਵਸੀਲੇ ਵੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਨ-

(1) ਸਾਈਰਾਤ ਇਸ ਵਿਚ-

(ੳ) ਆਮਦਨੀ ਆਬਕਾਰੀ

(ਅ) ਆਮਦਨੀ ਚੌਕੀਆਤ

(ੲ) ਆਮਦਨੀ ਗੁਜ਼ਰ (ਪੱਤਨ)

(ਸ) ਆਮਦਨੀ ਰਾਮਰਸ (ਲੂਣ)

(ਹ) ਮਹਾਲ ਮੰਡੀਆਤ

(2) ਨਜ਼ਰਾਨਾ:-

(ੳ) ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਮੁਸਤਾਮਰੀ ਬਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ

(ਅ) ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ

(ੲ) ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਬਹਾਲੀ ਆਦਿ

(3) ਵਜੂਹਾਤੇ ਮੁਕੱਰਰੀ:-

(ੳ) ਰਸੂਮੇ ਜ਼ਬਾਤਾਨਾ।

(ਅ) ਸਰਾਫਾਨਾ ਹੁੰਡੀਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ

(ੲ) ਰਸੂਮੇ ਮੋਹਰਾਨਾ (ਰਜਿਸਟਰੀ)

(4) ਜ਼ਬਤੀ:-

(ੳ) ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਫਤਹ ਕੀਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਮਦਨ।

(ਅ) ਕਿਸੇ ਜੁਰਮ ਬਦਲੇ ਜ਼ਬਤੀ ਆਦਿ।

ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਮਦਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੇਕੜ ਸਾਲ 1837-38 ਈ:

ਵਿਚ ਕੁਲ ਵਾਰਸ਼ਕ ਆਮਦਨੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ:-

565000) ਬਾਜ਼ਰਜ਼ਾਰੀ

30275000) ਕੁਲ ਜੋੜ¹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯੋਗ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਲਬਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪਰਜਾ ਤੋਂ ਅਯੋਗ ਤਮ੍ਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਰਤਬੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਕਸਣ। ਨਜ਼ੀਰ ਲਈ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜ਼ਾਤੀ ਤਲਵ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਬੂਤਬੇਲ ਗਵਰਨਰ ਪਿਸ਼ਵਾਰ ਇਕਤਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਗਵਰਨਰ ਮੁਲਤਾਨ ਛੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਤਲਬ ਪਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮ ਤੇ ਪੈਂਚ ਜੋ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਸੈਂਕੜਾਂ ਪੰਚਹੋਤਰਾ² ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਫਸਲ ਨੂੰ ਘਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਬਿਪਤਾ ਆ ਪਏ ਜਿਹਾ ਕਿ ਗੜਾ, ਮੱਕੜੀ, ਸੋਕੜਾ ਜਾਂ ਸਲਾਬਾ ਤਾਂ ਕਾਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਮੌਕੇ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਾਮਲਾ ਮਾਫ ਕਰ ਦੇਣ।

ਗਰਜ਼, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੰਗੀ ਤੇ ਜਨਤਕ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰ ਕ੍ਰਿਸਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ।

ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਦਫਤਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਹ ਦਫਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ:-

- (1) ਦਫਤਰ ਤੋਸ਼ਖਾਨਾ
- (2) ਦਫਤਰ ਮਵਾਜਬ
- (3) ਦਫਤਰ ਤਾਹਵੀਲਾਤ
- (4) ਦਫਤਰ ਜ਼ਨਾਨਖਾਨਾ
- (5) ਦਫਤਰ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਚਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦੇਸੀ ਲੇਖਕ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਤਰੂਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਮੈਲਕਮ, ਸਕੈਚ ਆਫ ਸੀ ਸਿਖਮ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

"The sikh system was most congenial to the temper of the people,"³

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਗਿਣਤ ਨਜ਼ੀਰਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਛੱਡਦੇ ਹਾਂ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਮਾਰਤਾਂ

ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਪਰ ਖੋਜ ਕੀਤੀਆਂ ਆਮ ਵਾਕਿਆਤ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਹਜ਼ਾਰਾ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਪਰ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਜੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਜੋ ਖ਼ਾਲਸਾਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਨ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਾਈ। ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ ਬਾਬਤ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਵਰਗਾ ਪੱਖਪਾਤੀ ਲੇਖਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਬਾਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤਿ ਭਿਆਨਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂਦਰੀਆਂ ਤੇ ਹਮਾਮ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆ ਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਲੋਕੀਂ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਕੇ ਸਣੇ ਅਲੀ ਮਰਦਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਮੁੜ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸਾਰਿਆ।

ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਦੀ ਬਾਰਾਂਦਰੀ

ਇਕ ਦੋ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦੀ ਖੋਚਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਹ ਲਿਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭੁਲੇਖਾ ਖਿਲਾਰਨ ਦਾ ਅਯੋਗ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਦੀ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਗੁਬੰਜ਼ ਉਪਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਉਤਰਵਾ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਬਾਬਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਕੀਤੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਇਹ ਦੂਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

- (1) ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਜੋ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਚੋਲ ਕਰਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯਾਤਰੂਮੂਰ ਕਰਾਫਟ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ 15 ਮਈ ਸੰਨ 1820 ਈ: ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਦੇਖਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:- ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਛੱਤ, ਉਪਰੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁੰਬਜ਼ ਨਾਲ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਹਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਕਬਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਬੇਮਜ਼ਹਬ ਪੁਣੇ ਤੇ ਢਿੱਲੇ

ਆਚਰਨ ਬਾਬਤ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਗਚ ਕੱਢਿਆ।¹

- (2) ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਾਰਨਸ ਨੇ 14 ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ 1831 ਈ: ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਵੇਖਿਆ-ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਗੁੰਬਜ਼ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਾਲਾ ਗੁੰਬਜ਼ ਗਿਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਰੱਬੀ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਮੀਂਹ ਤੇ ਤਰੇਲ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੜਦਾਏ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਰਹਿਣ²।
- (3) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ ਪੁਰਾਤਨ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੇ ਖੋਜੀ ਨੇ ਲੰਮੀ ਪੜਚੋਲ ਪਿਛੋਂ ਸੰਨ 1831 ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਬਾਰੇ ਮੂਰ ਕਰਾਫਟ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਸਹਿਮਤ ਕੀਤੀ ਹੈ³।
- (4) ਇਕ ਹੋਰ ਯਾਤਰੂਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੈਪਟਨ ਵੋਨ ਆਰਲਿਚ (Captain Von Orlich) ਹੈ, ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1843 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ, ਉਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:- ‘ਚਿੱਟੇ ਪੱਥਰ (ਸੰਗਮਰਮਰ) ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਬੂਤ (ਕਬਰ) ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਗੁੰਬਜ਼ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਦਾ ਮੀਂਹ ਉਸਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਰਪਿਤਾਮਾ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਵਰ੍ਹਦਾ ਰਹੇ²।
- (5) ਸੰਨ 1767 ਈ: ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸਤੀ ਨੇ ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ:- ‘ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਸ ਮੌਜੂਦਾ ਗੁੰਬਜ਼ ਦੇ ਉਪਰ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਤਾਵੀਜ਼ (ਕਬਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ) ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਮੁਲਾਂ ਦੇ ਫਤਵਾ ਦੇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਗਿਰਵਾ ਦੇ ਗੁੰਬਦ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਰੱਬੀ ਬਰਕਤਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਬਰ ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਰਹੇ। ਪਿੱਛੇ ਜਹੇ ਜਦ ਬਹੁਤੀ ਵਰਖਾ ਪੈਣ ਨਾਲ ਹੇਠਲੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪੁਹੰਚਣ ਦਾ ਡਰ ਦਿਸਿਆ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਤਖਤੇ ਪਵਾ ਕੇ ਗੁੰਬਜ਼ ਦੇ ਸੁਰਾਖ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ⁴। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹੋ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਧਾਵਿਆਂ ਤੇ ਜੁਗ ਗਰਦੀ ਸਮੇਂ ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਪੱਥਰ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ⁶।

- (6) ਸੰਨ 1876 ਵਿਚ ਮਿਸਟਰ ਥਾਰਨਟਨ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਜੇ. ਐਸ. ਕਿਪਲੰਗ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਲੇ ਗੁੰਬਜ਼ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸਾਇਬਾਨ (ਛੱਤ) ਜੋ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਸੀ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਉਤਰਵਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਡਾਢੀ ਬਰੀਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਜਾਲੀਦਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ¹।
- (7) ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਘਨੱਯਾ ਨਾਲ ਨੇ ਤਾਰੀਖ ਲਾਹੌਰ ਲਿਖੀ ਉਹ ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਬਾਰੇ ਇੰਝ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:- ਖਾਸ ਮਕਬਰਾ ਮਸਕਫ (ਛੱਤਦਾਰ) ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਇਸ ਕੀ ਛਤ ਸੰਗਮਰਮਰ ਕੀ ਥੀ ਔਰ ਛਤ ਕੇ ਉਪਰ ਭੀ ਬਾਲਾਈ ਚਬੂਤਰੇ ਪਰ ਸੰਗਮਰਮਰ ਕੀ ਕਬਰ ਬਨੀ ਹੂਈ ਥੀ। ਚੂੰ ਕਿ ਛਤ ਪਰ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਲੰਬੀ ਸੰਗਮਰਮਰ ਕੀ ਸਿਲੇਂ ਪੜੀ ਹੂਈ ਥੀਂ ਵੋਹ ਨਹੀਂ ਮਾਲੂਮ ਕਿਸ ਵਕਤ ਉਤਰਵਾਈ ਗਈ, ਉਪਰ ਕਾ ਤਾਵੀਜ਼ (ਕਬਰ) ਭੀ ਮਿਸਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਜ਼ੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੇ ਅਹਿਦ ਮੇਂ ਕਿਸੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੇ ਛਤਵਾ ਦੀਆ ਕਿ ਜਿਸ ਕਬਰ ਪਰ ਬਾਰਸ਼ ਨਾ ਪੜੇ ਵੋਹ ਰਹਿਮਤੀ ਇਲਾਹੀ ਸੇ ਮਹਿਰੂਮ ਹੈ, ਇਸ ਲੀਏ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਛਤ ਉਤਰਵਾ ਕਰ ਉਸ ਕਬਰ ਕੋ ਬੇ-ਪਰਦਾ ਕਰ ਦੀਆ²।
- (8) ਸ: ਮੁ: ਲਤੀਫ ਨੇ ਸੰਨ 1892 ਈ: ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਰੀਖ ਲਾਹੌਰ ਲਿਖੀ, ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਲੇ ਕੰਬੋ ਦੀ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕ 'ਐਮਾਲੇ ਸਾਹਲੇ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਗੁੰਬਜ਼ ਦੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੁਰਾਖ ਮੁੱਦਤਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਲਿਖਤੀ ਸਬੂਤ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੂਰ ਕਰਾਫਟ, ਬਰਨਸ, ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ, ਵੋਨ ਆਰਲਿਜ਼ ਅਤੇ ਥਾਰੰਟ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਗੁੰਬਜ਼ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਇਮਾਰਤ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜਾਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੀ। ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਮਿਸਟਰ ਵਾਰੰਟਨ ਤੇ ਕਿਪਲੰਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਪੱਥਰ ਸੰਗਮਰਮਰ ਤੇ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਬਾਰੀਕ ਕੰਮ ਵਾਲੇ ਜਾਲੀਦਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਘਨੱਯਾ ਨਾਲ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਜੋ ਕਿਸ ਨੇ ਇਹ ਗਿਰਵਾਈ। ਹੁਣ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਇੰਨੇ

ਲਿਖਤੀ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕਰਨਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਦੀ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣੂ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਥੋਂ ਚੱਲੀ?

ਇਹ ਗੱਲ ਹੁਣ ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖਿਆਲ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਥੋਂ ਉਠਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਦੀਹ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਗੁੰਬਜ਼ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਆਂਦੀ ਸੀ। ਖੋਜ ਕੀਤੀਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਖਿਆਲ ਸੀ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਜਰ ਕੌਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਸੰਨ 1880 ਈ: ਵਿਚ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਦੀ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਗੁੰਬਜ਼ ਉਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਇਥੇ ਵਸਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇ'। ਇਹ ਕੇਵਲ ਜ਼ਾਤੀ ਕਿਆਸ ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਵਾਦਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਸੇ ਮੇਜਰ ਕੌਲ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਸੰਨ 1880 ਈ: ਵਾਲਾ ਖਿਆਲ ਬਦਲ ਲਿਆ²। ਬਸ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਮੂਲ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਪੜਚੋਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸਫ ਆਦਿ ਸਮਿਆਨ ਸੰਨ 1738 ਵਿਚ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1767 ਈ: ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਗਰਦੀ ਤੇ ਹਨੇਰ ਗਰਦੀ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਲੁੱਟਿਆ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਦਅਮਨੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ 1756 ਈ: ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੱਤ ਵਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ (Revolution) ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਬਦਲੇ³। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੀਆ, ਸੁੰਨੀ, ਮਰਹੱਦੇ, ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਦੁਰਾਨੀ ਤੇ ਪਠਾਣ ਆਏ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਲੁੱਟਾਂ ਲਈ ਖਾਸ ਕੌਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹਨੇਰ ਗਰਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਦਾ ਜਿਥੇ ਹੱਥ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੱਤ ਦਾ, ਪਹਿਲੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹਿਰਸ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ

ਗੱਲ ਦਾ ਕੁਝ ਵੇਖੇਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਮਾਲ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਜਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਸੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਰਗਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੰਕੋਚ ਸਕਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਰਚਿਤ ਸ: ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਦੇ ਸਫਾ 113 ਤੇ 176 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਮਸਾਲਾ ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਰੋਜ਼ੇ ਬਨਾਣ ਲਈ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹੀ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਆਦਿ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਦੇ ਸਫਾ 17● ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਮੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਮਕਬਰੇ ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰੀ ਮਹਿਲ, ਰੰਗ ਮਹਿਲ ਤੇ ਸਿਤਾਰਾ ਬੇਗਮ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਮਸੀਤ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦਾ ਉਚਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ-ਕੇਵਲ ਇੱਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਢਾਅ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇੱਟਾਂ ਖਾਤਰ ਖਾਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖੁਦਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਸੋਚੋ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੰਗਮਰਮਰ ਤੇ ਸੰਗ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿੰਨੇ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ?

ਜੇ ਕਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਐਸੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਸੀਤ, ਵਜੀਰ ਖਾਨ ਦੀ ਮਸੀਤ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਸੀਤ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਲੀ ਮੋਤੀ ਮਸਜਿਦ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਬੇਗਿਣਤ ਇਸਲਾਮੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਜ ਕਿਤੇ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਦਾ।

ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਫੇਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਦ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸੰਨ 1799 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਨਵਾਬ ਭਿਖਾਰੀ ਖਾਨ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਸੀਤ, ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆਂਵਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਬਿਨੈ ਕਰਨ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਇਹ ਮਸੀਤ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ¹।

ਸੰਨ 1821 ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਬਲਾਵਨ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੀ ਢਾਹ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰੀ ਖਰਚ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਪਵਾਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਛੇਕੜ ਸ਼ਾਹ ਬਲਾਵਲ ਦਾ ਤਾਬੂਤ ਉਥੋਂ ਉਠਵਾ ਕੇ ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਹੈ ਦਫ਼ਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਮਾਰਤ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਤਾਰੀਖੀ ਯਾਦਗਾਰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਮਿਟ ਨਾ ਜਾਏ²।

‘ਮੌਜੇ ਦਰਿਆ’ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਵਾਰੀਖੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਜਾਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ¹। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਸੰਨ 1818 ਈ: ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਫਤਹ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸੱਯਦ ਬਾਵਲ ਹੱਕ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖਾਨਗਾਹ ਦੇ ਮਖਦੂਮਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 3500 ਰੁਪਿਆ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ²।

ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਵਾਕਿਆ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਹਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਰਾਖੀ ਹੋਈ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਪਰ ਵਿਚਾਰ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡੀਲ-ਡੌਲ ਤੇ ਆਚਰਣ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੱਦ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਪਰ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਤਲਾ ਨਿਕਲ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕੁਦਰਤੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਐਨਾ ਲਾਲੀ ਭਿੰਨਾ ਤੇ ਦਬਦਬੇ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬਰਫਾਨੀ ਚਿੱਟੀ ਦਾਹੜੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਨਾਫ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸੁਡੌਲ ਤੇ ਭਰਵਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਜੁੱਸਾ ਡਾਢਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਤੇ ਚੁਸਤ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਬੇਧੜਕ ਸ਼ਾਹ-ਸਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਚਾਬਕ-ਸਵਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ ਅੱਖਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਏ ਮੇਜਰ ਵੈਡ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤੇ ਤੇ ਰਿੱਛ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨੇਜ਼ੇ ਦੀ ਨੌਕ ਤੇ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਮਾਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਸਾਦੀ ਪਰ ਡਾਢੀ ਸੁਥਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਹਨੇਰ ਦਾ ਦਲੇਰ ਤੇ ਡਾਢਾ ਨਿਰਭੈ ਸੀ। ਸੰਨ 1823 ਈ: ਵਿਚ ਜਦ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ

ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਟਕ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਬਰਖਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਕਰਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਲਾਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇੰਜਨੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਪਾਰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ। ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੇਓੜਕ ਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਟਕ (ਰੋਕ) ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਵੱਸ਼ ਅਟਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਵਰਖਾ ਤੇ ਤੂਫਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੰਨਾ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਤਕ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਘਟ ਨਾ ਜਾਏ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਣਾ ਅਣਹੋਣੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੁਚੇਤ, ਧੁਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਗਰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਕਿ “ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਖ਼ਾਲਸੇ ਲਈ ਨਾਅਟਕ ਹੈ, ਅਟਕ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਅਟਕ (ਰੁਕਾਵਟ) ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਟਕ (ਝਿਜਦ) ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਟਕ (ਰੋਕ) ਨਹੀਂ ਉਸ ਲਈ ਅਟਕ (ਦਰਿਆ) ਕਦੇ ਵੀ ਅਟਕ (ਠਾਕ) ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਨਾ-ਅਟਕ ਹੈ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਝੱਟ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਲਾ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਅਟਕ ਵਿਚ ਠਿਲ੍ਹ ਪਿਆ ਤੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਨਹੋਣੀ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ।

ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੁਲਕਗੀਰੀ ਤੇ ਮੁਲਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੰਘੀ। ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਿਲ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਤੰਬੂਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਢ ਰੱਖਣੀ ਜਾਂ ਸੁਸਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਉਹ ਉਕਾ ਹੀ ਅਜਾਣੂਸੀ। ਉਹ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਆਨਰੇਬਲ ਆਜ਼ਬਰਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਜੋਤਿਆ ਜਤਾਇਆ ਘੋੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਲੰਘ ਦੇ ਲਾਗੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੈਂਡੇ ਦੀ ਢਾਲ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਲੰਘ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਔਕੜ ਅਤੇ ਭੈਅ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਬੇਧੜਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਐਡਾ ਜੋਸ਼ ਵਧਦਾ ਕਿ ਝੱਲਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਵਕਤ ਦਾ ਬੜਾ ਪਾਬੰਦ ਸੀ। ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸੂਰਜ ਜੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਦੇਖਣ ਲਈ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਘੰਟੇ ਕਵਾਇਦ ਦੇਖ ਕੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ

ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆਈਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹੁਕਮ ਲਿਖਵਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਕਮ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਅਗੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰ (ਸਕੱਤਰ) ਲਿਖਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਨਾ ਕਰ ਬਹੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਜੇ ਕਦੀ ਦਿਨ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਰਾਤ ਤਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਉਠਦਾ। ਅਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕਦੇ ਵੀ ਕਲ੍ਹ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਅਥੱਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਥਕੇਵੇਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਣਾਦਾ। ਆਪ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਪਰ ਕਦੇ ਕਿਸ ਥਕਾਵਟ ਜਾਂ ਸੁਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

“ਸਦ ਹੀ ਕਮਰ ਕਸੀ ਹਮ ਦੇਖੀ,

ਕਬਹੂੰ ਨ ਸੁਸਤੀ ਮੁਖ ਪਰ ਪੇਖੀ।”

ਕਦੀ ਕਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਜਾਗ ਆ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਵਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਵੱਲ ਭੇਜ ਕੇ ਬੁਲਵਾ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਅਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਗਲ ਦਾ ਨਬੇੜਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਦੋ ਟੁਕ ਕਰਕੇ ਮੁਕਾ ਦਿੰਦਾ।

ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹੁਕਮਰਾਨ ਨਿਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਐਨਾ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਲੰਮੇ ਜਿਗਰੇ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਿਮਾਣਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਬਾਬੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੜੇ ਬਚਨਾਂ ਨਾਲ ਤਾੜਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਦਾਬਾ ਦਸਦਾ, ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਵੱਟ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਕਰੜੇ ਬੋਲ ਬੋਲੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਹੰਕਾਰੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਬਲ ਦੱਸਦਾ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਡਾਂਟਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜਾ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਾਜ ਦੇ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਫ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਬਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਗੁਰੂਦੀ ਨਗਰੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਰਾਖੇ ਹੋ, ਆਪ ਦਾ

ਹੁਕਮ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਪਰ ਹੈ।

ਉਹ ਕਰੋਧ ਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਫਰਕ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਪਾਰਖੂਸੀ। ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਤੇ ਆਪੇ ਤੋ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੌਂਪਦਾ। ਉਹ ਬੀਰ ਰਸ ਵਿਚ ਭਿੰਨੇ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰੀਆਂ ਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸਵੈ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਬੜਾ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਸਵੈ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਸ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਬਚਨ ਦਾ ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਸੀ, ਜੋ ਗੱਲ ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਏ, ਉਹ ਸਦਾ ਉਸ ਉਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਾਂਗੜੇ ਵਾਲੇ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਂਗੜੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਕੀਲ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਧੇਰਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਭਰ ਕੇ ਤੱਕਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਸੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਬਚਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਜੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵੀ ਉਸਰਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਾਂਗਾ¹। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਬਚਨ ਦਾ ਪੱਕਾ, ਮੈਂ ਨਾ ਗੁਜ਼ਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਚ ਡਿੱਠਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂਕੀਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਗਿਚ ਰੱਖਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਜੋ ਇਲਾਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫ਼ਤਹ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ। ਦੇਸ਼ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਦੋ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਗੁਣ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਇਕੱਠੇ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਸੰਮਲਿਤ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਵੇਰੀ ਲੇਖਕ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਦ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਮੁਲਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੰਨਾ ਵਧੀਆ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਸਮਾਂ ਨਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੰਘਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ

ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਕਿਥੋਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ “ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਘੋੜੇ ਦੀ ਨਲ-ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਆਜ਼ਮ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਤਕ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸੀ।” ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਤੇ ਹੁਨਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਸੌਂਪਦਾ ਸੀ¹। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਕੰਮ ਲਈ ਯੋਗ ਆਦਮੀ ਚੁਣਨ ਦਾ ਕਮਾਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਆਮ ਵਾਕਫ਼ੀ ਇੰਨੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਯੂਰਪ ਦੇ ਯਾਤਰੂਜਦ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਸੁਣਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚਕਰਾ ਜਾਂਦੇ। ਮੂਰ ਕਰਾਫਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮਹਾਂਦੀਪ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਜਿੰਨਾ ਵਾਕਫ਼ਕਾਰ ਹੁਕਮਰਾਨ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠਾ।

ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਕਵਾਇਦਦਾਨੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਅਦੁੱਤੀ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਯੂਰਪੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਪਰ ਖੋਜ ਕੀਤੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਕਵਾਇਦ ਸਿੱਖਣ ਬਾਬਤ ਅਸੀਂ ਸਵਿਸਥਾਰ ਬਾਰੇ ਪਿਛੇ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਇਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਫ਼ਤਹਯਾਬੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਯੂਰਪੀਨ ਅਫ਼ਸਰ ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੋਲੋਂ ਆਏ ਵੈਨਤੂਰਾ ਤੇ ਇਲਾਰਡ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਮਾਰਚ ਸੰਨ 1822 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਨੌਕਰ ਹੋਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਿੱਤਾਂ ਇਹ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ:-

ਲਾਹੌਰ ਸੰਨ 1799 ਈ: ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ, ਜੰਮੂ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸੰਨ 1800 ਵਿਚ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੰਨ 1802 ਵਿਚ, ਝੰਗ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੰਨ 1803 ਵਿਚ, ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਝਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੰਨ 1805 ਵਿਚ, ਕਸੂਰ ਸਣੇ ਹਲਕੇ ਦੇ 1807 ਵਿਚ, ਪਠਾਨਕੋਟ, ਬਸੌਲੀ, ਚੰਬਾ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ 1808 ਵਿਚ, ਪੰਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ, ਅਟਕ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾ 1813 ਵਿਚ, ਮੁਲਤਾਨ ਸਣੇ ਕੁਲ ਸਾਰੇ ਹਲਕੇ ਦੇ 1818 ਵਿਚ, ਕਸ਼ਮੀਰ 1819 ਵਿਚ, ਡੇਰਾ ਅਸਮੈਲ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ 1819 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਫ਼ਤਹ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਯੂਰਪੀਨ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਨੌਕਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀ ਵਧੀਆਂ ਕਵਾਇਦਦਾਨੀ ਤੇ ਫ਼ਤਹਯਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ।

ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਦ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਖਲਬਲੀ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੜੇ ਹਿੰਮਤ, ਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੋਈ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਿਆਂ ਜੰਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਕੌਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਛਤਰ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਅਜਿਹੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਫੌਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਦੇਸੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਕੌਮ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨੇਰ ਦੀ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ ਮਾਮੂਲੀ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਕੌਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਤੀ ਭਰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬੰਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਰਹੇ ਸਨ— ਕਾਇਮ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਸ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਦਿਆਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜਾਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਉਚੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮੇਜਰ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਇਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:—

ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦਿਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਕਈ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰ ਦਰ ਮੰਗਦੇ ਦੇਖੋਗੇ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਘਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫ਼ਤਹ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਜਾਗੀਰ ਜਾਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਤਕ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਆਦਿ ਅਨਮਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਨਵਾਬ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਕਸੂਰੀਆ, ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਖ਼ਾਨ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ

ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਆਦਿ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਪਿਆਰ

ਕੰਮ ਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਬਨਾਣ ਦੀ ਲਗਨ

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਰ ਪਰ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਫੌਜੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦਾ ਇੰਨਾ ਬੇਓੜਕ ਭਾਰ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਇਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੀਤ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਧੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਉਚੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਸਭ ਹੁਨਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਰਗਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਅਮਰੀਕਨ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਾਫੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਲਿਖ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਧੀਆ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆਲਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਧੀਆ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆਲਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੌਰੀ (Lourio) ਨੂੰ ਜੋ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਅਮਰੀਕਨ ਪਰਸ ਬਟੀਰੀਅਨ ਚਰਚ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਸੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਦੀਵਾਨ ਕਾਬਲੀ ਮਲ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਦੇ ਬਣਨ ਤਕ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੇਣ ਲਈ ਨੀਯਤ ਹੋਈ। ਸਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਚੁੰ ਕਿ ਮਿਸਟਰ ਲੌਰੀ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਅੰਜੀਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਲਬ ਤੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਜੀਲ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ¹। ਇਸ ਲਈ ਛੇਕੜ ਲੰਮੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਏਸ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਤਕ ਕੋਈ ਪੂਰਾ ਵਿਦਵਾਨ ਫਰਾਂਸ ਯਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਹੀ ਪਹਿਲਾ ਤਰੀਕਾ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਫਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਆਦਿ ਦਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਈ ਦਰਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਧੀਆ ਫਾਰਸੀ ਤਾਲੀਮ ਲਈ ਮੀਆਂ ਵੱਡੇ ਦੇ ਨਾਮੀ ਮਦਰੱਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਗੀਰ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨਤੀ ਦੀ ਚੋਟੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ,

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਕਤਬਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਉਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪਾਈ²। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਲੈਤੀਨਰ (Dr. Letiner) ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ:

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਕੂਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥਨਾਂ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਫਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਮਹਾਜਨੀ ਵਿਚ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਮਸੀਤਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਕਤਬਾਂ, ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ, ਮਦਰਸਿਆਂ ਤੇ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਮੌਜੂਦਾ ਹਕੂਮਤ ਕੋਈ ਦਖਲ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ।³ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਸਮੇਂ 22 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਆਦਿ³। ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਇਟਾਲੀਅਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਜਰਾਹ (ਚੀਰਫਾੜ) ਦਾ ਕੰਮ, ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ, ਅਸਲਾਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਬਾਰੂਦਸਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਦੇ ਹੁਨਰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ⁴। ਸੰਨ 1836 ਈ: ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਮੈਰਗਰੇਗਰ ਨੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਿਜਲੀ (ਬੈਟਰੀ) ਨਾਲ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਮੈਰਗਰੇਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੈਟਰੀ ਲਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕੁਝ ਕੁ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਦੇਵੋ, ਤਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਜ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚੇ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਕਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਗੁਣਕਾਰੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜਿਊਂਦੇ ਹੀ ਉਲਥਾ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਥਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਨਾਮ ਤੇ ਖਿਲਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਜਰ ਹਫ ਦਾ ਲਿਖਤ 'ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾ' ਦਾ ਉਲਥਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ¹। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਹਾਨੰਗ ਬਰਗਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਈ ਡਾਕਟਰੀ ਤੇ ਜਰਾਹੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਉਲਥਾ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਨੁਸਖੇ (ਖਰੜੇ) ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ

ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਨਾਮ ਬਖਸ਼ੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤ 1868 ਈ: ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੁਸਤਕ ਪੰਚ ਤੰਤਰ ਯਾ 'ਅਯਾਰਦਾਨਿਸ਼' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਭਾਈ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬੁਧ ਬਾਰਧਿ' (ਅਕਲ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ) ਰੱਖਿਆ, ਇਹ ਕਵੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਸ੍ਰੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੂਨਾਮ,
ਜਿਹ ਜਗਤੀਤ ਕਰਯੋ ਸੁਭ ਕਾਮ !
ਤਾਂ ਨਿਪ ਮੋਹਿ ਬੁਲਾਇਕੈ,
ਕੀਨੋ ਬਹੁ ਸਮਾਨ ।
ਨਾਮ ਅਯਾਰ ਦਾਨਿਸਹਿ ਦਾਸ,
ਸੋ ਭਾਖਾ ਅਬ ਕਰੋਂ ਸੁ ਰਾਸ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ² ਆਦਿ ਕਈ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਦਿਅਕ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗਨ ਫੈਕਟਰੀਆਂ (ਤੋਪਾਂ ਢਾਲਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ) ਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੋਟ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਸਨ ਜੋ ਨਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਦ ਕਿਸੇ ਯੂਰਪੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਪਰ ਬੇਗਿਣਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਢਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਐਸੇ ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਵਾ ਲੈਂਦਾ। ਐਸੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਆਪਣਿਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ।

ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੈਨ ਜਦ ਕੌਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਢਲਾਈ ਬਾਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ਼ ਤੋਂ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਅਕਸਰ ਮੁਖ ਗੱਲ ਬਾਤ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਢਾਲਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਆਦਿ ਦੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ¹।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਤੇ ਗਣਿਤ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਮਯਾਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਏ ਦਾ ਨਾਮ ਸਦਾ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੌਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਦਾ ਇਕ ਸੁਹਣਾ ਫੁਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏਗਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਾਢ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਘੜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਘੜੀਆਂ ਪਲ ਤੇ ਪੈਰ ਹੀ ਮਲੂਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਚੰਦ ਦਾ ਵਧਣਾਜ ਤੇ ਘਟਣਾ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਘੜੀ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਐਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਭਾਰੀ ਜਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ “ਕੈਸਰਉਲ ਇਕਤਦਾਰ”!(ਸਾਹਿਬੇਕਦਾਰ) ਦਾ ਉਚਾ ਪਦ ਬਖਸ਼ਿਆ।²

ਇਯ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਾਢ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਤ੍ਰੈ ਨਾਲੀ ਰਫਲ³ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਮੋਹਰਾਂ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰੀਆਂ।

ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੇਠਾਂ ਬਣਾਈਆ ਹੋਈਆਂ ਤੋਪਾਂ ਖਾਸ ਕਰ ‘ਸੂਰਜਮੁਖੀ’ ਨਾਮੀ ਤੋਪਾਂ ਦੂਰ ਮਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਛੇਤੀ ਗਰਮ ਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਅਦੁੱਤੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਇਟੈਲੀਅਨ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਫਤਹ ਜੰਗ’ ‘ਜੰਗ ਬਿਜਲੀ’ ‘ਲੈਲਾਨ’ ‘ਜ਼ਫਰ ਜੰਗ’ ਆਦਿ ਰਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਾਮਣਾ ਪਾ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਪਿੱਛੇ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨਾ ਕੇਵਲ ਘੜੀ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਜੇਹੜੀ ਭੀ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਦੇਖਦਾ ਝੱਟ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਕਾਢ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ।

ਸੰਨ 1831 ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬਿਨਟਿੰਕ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਪਾਟਵੇਂ ਗੋਲੇ (Shrapnell Shells) ਜੋ ਨਵੇਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ ਸਨ, ਫਟਦੇ ਹੋਏ ਡਿੱਠੇ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਪਸੰਦ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਕੰਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਾਂਦਮਾਰੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, ‘ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਆਪ ਦੀ ਕਾਰੀਗੀਰੀ (ਇੰਜਨੀਅਰੀ) ਤਦ ਮੰਨਾਂਗੇ, ਜੇ ਆਪ

ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਲਈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਟਵੇਂ ਗੋਲੇ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦੱਸੇ।’ ਅਗੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਹੌਸਲੇ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ ਕਿ ‘ਸਤਿਗੁਰੂਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਝਬਦੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਚੰਗੇ ਗੋਲੇ ਭੇਟਾ ਕਰਾਂਗਾ।’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਬੇਧੜਕ ਉਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਕਈ ਅਫ਼ਸਰ ਹੱਸ ਪਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਐਸੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵਿਦਾ ਹੋਏ, ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੱਲ ਪਲਟ ਆਏ, ਏਧਰ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪਰਤਾਵੇ (Experiment) ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਜੇ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੀਤਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਗੋਲੇ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਟਣਾ ਐਸਾ ਠੀਕ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਤੇ ਵਕਤ ਸਿਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਸਚਰਜ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਵਾਧਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਟਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹਨੇਰ ਦੀ ਡਰਾਵਣੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਮੇਂ ਐਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜਾਰੀਰ ਤੇ “ਹੈਸਾਮ-ਉਲਦੌਲਾ” ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਵੀ ਅਸਚਰਜ ਰਹਿ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਨਰੇਬਲ ਆਜ਼ਬਰਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਗੌਰ ਨਾਲ ਡਿੱਠਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਬਤ ਬੜੀ ਉਚੀ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- “ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ‘ਮਕੈਨੀਕਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰ’ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪਾਟਵੇਂ ਗੋਲੇ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਲੇ ਜਦ 2 ਜੂਨ ਸੰਨ 1839 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚਲਾਏ ਗਏ ਤਾਂ ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਫਟੇ ਅਤੇ ਬੜੇ ਗਜ਼ਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ।”

ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਨ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਬੜੀ ਉਚੀ ਲਿਆਕਤ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਹੈਸਾਮ ਉਲਦੌਲਾ ਦਾ ਉਚਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਉਸਾਰੀ ਆਦਿ ਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਧਰਮ-ਘੜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਕਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਧਣਾ ਘਟਣਾ ਵੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ-ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਕਾਢ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਪਾਟਵੇਂ ਗੋਲੇ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਈਜਾਦ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਧੜਕ ਲਿਖ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ

ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਬੜੇ ਹੀ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਮੁਦੱਬਰ ਤੇ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਸਖ਼ਸ਼ ਸੀ।” ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਰਕਾਰ ਸਦਾ ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਪਾਠਕ ਪਿਛੇ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਸਮੇਂ ਸੰਨ 1838 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਚਮਕਨੀ ਦੇ ਅਖ਼ੂਨਜ਼ਾਦਿਆਂ ਕੋਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ, ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਧੁਰ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਤੁਸਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਜਾਏ¹।

ਆਪ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਨ ਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਚੌਂਪ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਕਈ ਕਈ ਘੰਟੇ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਮੀ ਤੇ ਲਾਇਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਬੁੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਕੁਝ ਮਹਾਰਾਜਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਬਾਕੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ

ਮੈਕਗਰੇਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਤਰਸ ਤੇ ਖਿਆ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਚੰਗੇ ਵਰਤਾਵ ਤੇ ਰਹਿਮ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਾਰਿਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਚੋਂ ਮੋਹਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਰੀ ਸੰਗੀਨ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਾਨ ਨਾਹੱਦ ਗਵਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੰਗਹੀਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਤੇ ਅੱਗੇ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੱਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੀ ਮੈਕਗਰੇਗਰ ਨਾਲ ਸੰਮਤੀ ਰਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਰੜਾਈ, ਬੁਰਿਆਈ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਕੋਈ ਨਜ਼ੀਰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ। ਅਸਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਢਵਾ ਸੁੱਟੀਆਂ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅੰਗ ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦੇ ਵੈਰੀ ਵੀ ਜਦ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ

ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਮਾਫੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਵਾਲੀਏ ਭਿੰਬਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਮ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਰੂਦ ਮਚਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਤੋਪ ਅੱਗੇ ਉਡਾਇਆ ਜਾਏਗਾ ਪਰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ, ਜਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਬੇੜੀਆਂ ਕੱਟ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪਛਤਾਇਆ ਤੇ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਨਜ਼ੀਰਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰੜਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਐਨਾ ਦਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਅਪਰਾਧੀ ਸੁੱਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸੁਧਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮਿਸਟਰ ਐਚ. ਈ. ਫੈਨ, ਸਰ ਹੇਨਰੀ ਫੇਨ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ ਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੱਤਰ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਕੰਵਲ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਉਤੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਵਰਤਾਵ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ:— “ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਬੜਾ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਪਿਆਰਦੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਥੇਰਾ ਸਬੂਤ ਮੌਜੂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗਾ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵੱਡੇ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਆਪਣਾ ਕਿਰਪਾਲੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ।”

ਪਾਰਸ ਦੀ ਕਹਾਵਤ

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਦਾਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਨਤਾ ਆਮ ਤੌਰ ਪੁਰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਕਹਿ ਕੇ ਸੱਦਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਬ੍ਰਿਧ ਮਾਈ ਭੱਜੀ ਆਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਤਵਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੜੇ ਹਠ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ, ਪਰ ਇਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੋਬਦਾਰਾਂ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਮਾਈ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਰੋਕ ਕੇ ਮਾਈ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅੰਮਾਂ ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਏਂ? ਛੇਤੀ ਦੱਸ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਹੋਈ ਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਆਪਣਾ ਕਾਲਾ ਤਵਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਮਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਮਾਈ

ਦੀ ਇਸ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਨੂੰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਹੱਤਕ ਸਮਝ ਕੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਮਾਰਨੇ ਚਾਹੇ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਮਾਈ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅੰਮਾਂ ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਏਂ? ਛੇਤੀ ਦੱਸ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਹੋਈ ਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਆਪਣਾ ਕਾਲਾ ਤਵਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਮਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਮਾਈ ਦੀ ਇਸ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਨੂੰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਹੱਤਕ ਸਮਝ ਕੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਮਾਰਨੇ ਚਾਹੇ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਮਾਈ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ-ਅੰਮਾਂ! ਇਹ ਤੂੰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਅੱਗੋਂ ਮਾਈ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਸਰਕਾਰ! ਲੋਕੀਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਸਾਡਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਰਸ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਸ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਛੋਹ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸੋਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਗਰੀਬਣੀ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਤਵਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਖਿੜ ਖਿੜ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਤੋਸ਼ਾਖਾਨੀਏ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਾਈ ਦੇ ਤਵੇ ਨਾਲ ਸਾਵੀਂ ਸੋਨਾ ਤੋਲ ਕੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮਾਈ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੀ ਘਰ ਨੂੰ ਪਰਤ ਗਈ।

ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁੜ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਉਸ ਦੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕੀ ਸਬੂਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਸਾਂਭਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਓੜਕ ਵਧੀ ਹੋਈ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਦਾ ਵਰਤਾਵ ਜੋ ਉਸ ਵਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਉਚੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਸਬੱਬ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਹੀ ਅਸਚਰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਰੜੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਨਿਰੀ ਤਾੜਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਅਖਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਬੱਧ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸੌਖਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਿਆਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਉਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀਵਾਨ ਟੋਡਰ ਮਲ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਆਰਥ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਮਾਮਲਾ ਬਟਾਈ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰਕੇ ਨਕਦ ਲਗਾਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ

ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਖੂਹ ਲਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾਵਾਰ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਸਦਾ ਧਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ –ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ– ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ – “ਗਵਰਨਰੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਜਾ ਦੀ ਬੇਹਰਤੀ ਆਪ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਇਕ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁੜੀ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਰੇਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਟਾਂਡਾ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਦਾ – ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਸਮਿਆਨ ਸੀ– ਉਹ ਲਾਇਕ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁੜੀ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਰੇਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਟਾਂਡਾ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਦਾ–ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਸਮਿਆਨਾ ਸੀ – ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਤੇ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬੰਬਈ ਵਪਾਰ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਾਲ ਜਾਂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਬੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ। ਸੰਮਤ 1890 ਬਿ: ਵਿਚ ਜਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਾਲ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਸਪ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਮਣ ਅਨਾਜ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਵੰਡਿਆ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਬੜਾ ਸਧਾਰਨ ਸੀ। ਉਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਫੈਸਲੇ ਅਕਸਰ ਗੁਰਮਤੇ ਜਾਂ ਪੰਜਾਇਤੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਤਵਾਲ ਤੇ ਪੁਲਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਆਂ ਇੰਨੇ ਉਚੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹਦ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਹਾਕਮ ਇੰਨੇ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਜ਼ੀਰ ਲਈ –ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਨ ‘ਪੰਜਾਬ ਚੀਫਸ’ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਣ ਮਲ ਗਵਰਨਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ

ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਫ਼ਰਿਆਦੀ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਮੇਰਾ ਖੇਤ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੂਰਾ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਰ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਉਸ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਵਾਤਾ ਉਹ ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਣ ਮਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਣ ਮਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਫੇਰ ਦੀਵਾਨ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੰਡ ਨਾ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕੀ ਹੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਕੈਦ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਭੁਗਤਣੀ ਪਈ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਦ ਆਪਣੇ ਗਵਰਨਰ ਸਾਵਣ ਮਲ ਦੇ ਇਸ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬਖਸ਼ੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾ ਜਨਤਾ ਪਾਲਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਤ ਲਿਖੀ ਹੈ, “14 ਭਾਦਰੋਂ ਸੰਮਤ 1893 ਬਿ: ਕੌਰ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਲਈ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੁਲੰਦ ਇਕਬਾਲ ਵਲੋਂ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਏ।” ਇਕ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

‘ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਲਸ਼ਕਰ ਰੁਹਤਾਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਉਥੋਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।’ ਪਰਜਾ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਸਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਖਰਚ ਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਰੋਗੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਕੀਮ ਨੂਰ ਦੀਨ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਹਨੰਗ ਬਰਗ ਵਰਗੇ ਸਿਆਣੇ ਹਕੀਮ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਡਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਡਾਕ ਅਕਸਰ ਸਾਂਢਨੀਆਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਦੀਵਾਨ ਰਤਨ ਚੰਦ ‘ਦਾਹੜੀ ਵਾਲਾ’ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਡਾਕ ਦੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਚੋਖੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਪਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਕੀ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਉਨਤ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਨ- ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਲਈ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ।

ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਧੀਕ ਪੰਚਾਇਤੀ ਹਕੂਮਤ, ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਜੱਥੇ ਨੇ ਵੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਮਿਟਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਜਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੀਯਤ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ, ਸਗੋਂ ਵਜ਼ਾਰਤ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਦਾ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅਹੁਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਲਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਚੰਦ “ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ” ਬਾਬਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- “ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਸਵਰਾਜ ਕੇ ਆਖਰੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਥੇ। ਕਹਾ ਜਾਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਹੁ ਅਨਪੜ੍ਹ ਥੇ ਲੇਕਿਨ ਵਹੁ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੇ ਲਾਖ ਤਲੀਮ ਯਾਫ਼ਤਾ ਲੋਗੋਂ ਸੇ ਦਾਨਾ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼, ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਦੱਬਰ ਥੇ। ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੇਂ ਜਬ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਗੈਰੋਂ ਕੇ ਪਾਓ ਕੇ ਨੀਚੇ ਰੋਂਦਾ ਜਾ ਰਹਾ ਥਾ, ਗੈਰ ਮਲਕੀਓਂ ਨੇ ਉਸੇ ਰੰਗ ਰਲੀਓਂ ਕਾ ਠਿਕਾਨਾ ਬਨਾਇਆ ਹੂਆ ਥਾ, ਜਬ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਪਨੀ ਗੈਰਤ, ਅਪਨੀ ਜਵਾਂਮਰਦੀ ਔਰ ਆਪਨਾ ਸਬ ਕੁਛ ਗੈਰੋਂ ਕੇ ਹਾਥ ਖਰੋਖਤ ਕਰ ਚੁਕਾ ਥਾ, ਠੀਕ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਸਚੇ ਸਪੂਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਪਰ ਦਿਖਾ ਦੀਆ ਕਿ ਇਸ ਗਈ ਗੁਜ਼ਰੀ ਹਾਲਤ ਮੇਂ ਭੀ ਪੰਜਾਬ ਔਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਪਨਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਮੇਂ ਥਾ ਉਤਨਾ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਕੋ ਆਜ ਤਕ ਦੇਖਣਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੂਆ।” ਗਰਜ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਈਸਾਈ ਆਪਣਾ ਸਾਂਝਾ ਰਾਜ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਦਾ ਬਾਹੂਬਲ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਦ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਦਸਤਾ ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪਿੰਡ ਇਸ ਲਈ ਛੱਡੇ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹੂਬਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਹੱਦ ਤੱਖਤ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪੋਰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਲਾਗੇ। ਇਧਰੋਂ

ਸਤਲੁਜ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਥੈਬਰ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਸੁਲੇਮਾਨ) ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ¹) ਜਿਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ਇਕ ਲੱਖ ਪੰਜਤਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰਗ (ਮੁਰੱਬਾ) ਮੀਲ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ 20275000 ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਮੀ ਫੌਜ 1237000 ਜੁਆਨ ਪੈਦਲ ਤੇ ਸਵਾਰ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ 384 ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ 400 ਸੁਤਰੀ ਹਲਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਤੋਪਖਾਨਾ ਅਜਿਹਾ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਨਜ਼ੀਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਸੀ?

ਸੰਨ 1839 ਈ: ਵਿਚ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਅੱਠ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਨਕਦ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਸੀ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਾਲੀਆਤ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਰਨਲ ਸਟਨਬਾਜ਼ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਕੀਮਤੀ ਜਵਾਹਰਾਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਯੂਰਪ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹਕੂਮਤ ਕੋਲ ਹੋਣ (ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸਫਾ 16)।

ਉਸ ਦੇ ਤਬੇਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਘੋੜੇ ਸ਼ੋਭਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈਲੀ 'ਸਫੈਦ ਪਰੀ' 'ਗੌਹਰ ਬਾਰ' ਤੇ 'ਦੱਖਨੀ' ਆਦਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਪਰ ਮਿਲਣੇ ਕਠਿਨ ਸਨ। ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਿਖਿਆਂ ਪੁਸਤਕ ਬਹੁਤ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀਆਂ 'ਇੰਦਰ ਗਜ਼' ਤੇ 'ਸਰਦਾਰ ਜੀ' ਆਦਿ ਆਪਣਾ ਨਮੂਨਾ ਆਪ ਸੀ¹।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਜ਼ੀਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਬਾਹੂਬਲ ਨਾਲ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਰਾਜ ਸਥਿਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਭਾਰੀ ਇਖਲਾਕੀ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਪਰ ਨਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੀਨ ਮੰਨੀ ਹੋਵੇ।

(1) ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹਸਤੀ 'ਹਨੀਬਾਲ' ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਟਲੀ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਰੋਮਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਹੱਲੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਐਨਾ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੱਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜ ਗਿਆ ਅਰਥਾਤ 'ਐਲਪਸ' ਵਰਗੇ ਬਰਫਾਨੀ ਉਚੇ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਲੰਘ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਐਸੇ ਸਮੇਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਸ ਨੇ ਇਟਲੀ ਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਫ਼ਤਹਯਾਬੀਆਂ ਪਾਈਆਂ, ਛੇਕੜ ਆਪਣੇ ਦੇਸ 'ਕਾਰਬੀਜ਼' ਵਿਚ ਨੱਠੇ ਜਾਂਦੇ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

(2) ਦੂਜੀ ਨਜ਼ੀਰ ਰੋਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੈਸਰ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਬੜਾ ਦੇਸ਼ ਰੋਮਾ ਲਈ ਫ਼ਤਹ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬੇਤਰਸੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(3) ਯੂਰਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਜਈ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਕੌਣ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਖਤ ਤੋਂ ਉਤਾਰਦਾ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਂਵਦਾ ਹਕੂਮਤ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ! ਉਹੀ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਇਕ ਨਿਰਜਨ ਟਾਪੂਸੈਂਟ ਹੈਲਨਾ ਵਿਚ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠਾ ਗੀਟੀਆਂ ਗਿਣਦਾ ਆਪਣੀ ਕੈਦ ਦੇ ਟਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ, ਛੇਕੜ ਡਾਢਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(4) ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਜ਼ੀਰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਗਡਰੀਏ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਈਰਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 'ਤਖਤ-ਤਾਊਸ' ਜਿਹਾ ਕੀਮਤੀ ਤਖਤ ਤੇ 'ਕੋਹਨੂਰ' ਵਰਗਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਹੀਰਾ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਵਿਚਾਰੇ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਧੱਬਾ ਨਾ ਧੋਤਾ ਗਿਆ¹ ਛੇਕੜ ਕਮਲਾ ਹੋ ਕੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਦੁਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਕੇ ਪੁੱਤਰ ਰਜਾਕ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਢਵਾ ਸੁੱਟੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਲਹੂਨਾਲ ਹੱਥ ਧੋਤੇ ਤੇ ਅਖੀ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿਮਕ ਖੋਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ।

(5) ਬਹਾਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਰਾਜਪੂਤੀ ਆਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਕਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਭਾਗ ਅਕਬਰੀ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘੋੜੇ 'ਚੇਤਕ' ਤੇ ਸਵਾਰ ਦੋ ਮੁਗਲ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਢਹੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਨੱਠਾ ਫਿਰਦਾ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅੱਧੀ ਰੋਟੀ ਜੰਗਲੀ ਬਿੱਲੀ ਖੋਹ ਲੈ ਜਾਣ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਡਾਢਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਵਣ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ², ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅਕਬਰ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

(6) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨਜ਼ੀਰ ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਪਤ ਮਾਨਯੋਗ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ੇਵਾ ਜੀ ਮਰਹੱਟਾ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਬਾਹੂਬਲ ਨਾਲ ਰਾਜ ਭਾਗ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬਦਾ ਜੀਵਨ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਬੇਦਾਗ਼ ਹੈ।

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੈਰਨ ਹੂਗਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਐਨੀ ਵੱਡੀ ਸਲਤਨਤ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭਾਰੀ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।’

ਲੇਖਕ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ

Ph. : (0172-2696891),
09988160484

Type Setting :
Radheshyam Choudhary
Mob. : 098149- 66882